

~~K. 5817^A~~

П84198

ЛІТЕРАТУРНИЙ ЖУРНАЛ

3

БЕРЕЗЕНЬ

1937

ДЕРЖАВНЕ ЛІТЕРАТУРНЕ ВИДАВНИЦТВО

Ціна 1 крб. 50 коп.

V.N. Karazin Kharkiv National University

00721300

3

К-5817А"

Літературні
журнал
1937. №3

K. 5817^A

ЛІТЕРАТУРНИЙ ЖУРНАЛ

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ
І КРИТИЧНИЙ МІСЯЧНИК

ОРГАН УКРАЇНСЬКОГО ТА ХАРКІВСЬКОГО ОБЛАСНОГО
ПРАВЛІННЯ СПІЛКИ РАДЯНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ

3
березень
1937

ДЕРЖАВНЕ ЛІТЕРАТУРНЕ ВИДАВНИЦТВО
КИЇВ • ХАРКІВ

59 60

З М І С Т

	Стор.
В. І. Ленін — Пам'яті комуні	3
Терень Масенко — Два брати. Поезія	7
Марія Романівська — Батько. Оповідання	10
Ст. Крижанівський — Шевченко в заслання. Поезія	24
Шандор (Александр) Барта — Іспит. Оповідання. Переклав з німецької Євген Касяненко	26
Іван Вирган — Джигіти. Поема. Закінчення	54
Ліон Фейхтвангер — Рим готується. Переклав з німецької Іван Маненко	87
Арон Копштейн — Лист. Поезія	99
Дмитро Косарик — Пушкін і Шевченко. Стаття	100
Мирон Степняк — Новий зразок українського науково-фантастичного роману. Стаття	107
Література, мистецтво, наука	123

В. І. Ленін

ПАМ'ЯТІ КОМУНИ

Сорок років минуло з часу проголошення Паризької Комуні. За встановленим звичаєм французький пролетаріат мітингами і демонстраціями вшанував пам'ять діячів революції 18 березня 1871 року; а в кінці травня він знову понесе вінки на могили розстріляних комунарів, жертв страшного „травневого тижня“, і на їх могилах знову поклянеться боротися, не покладаючи рук, аж до цілковитого торжества їхніх ідей, до цілковитого виконання заповіданої ними справи.

Чому ж пролетаріат, не тільки французький, але й усього світу, шанує в діячах Паризької Комуні своїх попередників? І в чому полягає спадщина Комуні?

Комуна виникла стихійно, її ніхто свідомо і планомірно не підготовляв. Невдала війна з Німеччиною, муки під час облоги, безробіття серед пролетаріату і розорення серед дрібної буржуазії; обурення маси проти вищих класів і проти начальства, яке виявило цілковиту нездатність, невиразне заворушення серед робітничого класу, що був незадоволений своїм становищем і прагнув до іншого соціального укладу; реакційний склад Національних Зборів, що змушував побоюватися за долю республіки — все це й багато чого іншого з'єдналося для того, щоб штовхнути паризьке населення до революції 18 березня, яка несподівано передала владу в руки національної гвардії, в руки робітничого класу та дрібної буржуазії, що приєдналася до нього.

Це була небачена в історії подія. До того часу влада звичайно перебувала в руках поміщиків і капіталістів, тобто їхніх довірених осіб, що складали так званий уряд. Після ж революції 18 березня, коли уряд п. Тьера втік з Парижа з своїм військом, поліцією та чиновниками, — народ залишився господарем становища, і влада перейшла до пролетаріату. Але в сучасному суспільстві пролетаріат, поневолений капіталом економічно, не може панувати політично, не розбивши своїх кайданів, які приковують його до капіталу. І ось чому рух Комуні мусив неминуче набути соціалістичного забарвлення, тобто почати прагнути до повалення панування буржуазії,

панування капіталу, до зруйнування самих основ сучасного суспільного ладу.

Напочатку цей рух був дуже мішаний і невизначний. До нього приєдналися і патріоти, які сподівалися, що Комуна відновить війну з німцем і доведе її до щасливого кінця. Його підтримали і дрібні крамарі, яким загрожувало розорення, якщо не буде відстрочений платіж по векселях і плата за квартиру (цієї відстрочки уряд не хотів їм дати, але зате дала Комуна). Нарешті, перший час йому почасті співчували і буржуазні республіканці, які побоювалися, що реакційні Національні Збори („селянщина“, дикі поміщики) відновлять монархію. Але головну роль у цьому русі відігравали, звичайно, робітники (особливо паризькі ремісники), серед яких в останні роки Другої Імперії провадилася діяльна соціалістична пропаганда і багато з яких належали навіть до Інтернаціоналу.

Тільки робітники залишилися до кінця вірні Комуні. Буржуазні республіканці та дрібні буржуа скоро відстали від неї: одних налякав революційно-соціалістичний, пролетарський характер руху; другі відстали від нього, коли побачили, що він приречений на неминучу поразку. Тільки французькі пролетарі без страху і вгоми підтримували свій уряд, тільки вони билися й умирали за нього, тобто за справу визволення робітничого класу, за краще майбутнє для всіх трудящих.

Покинута вчорашніми союзниками і ніким не підтримана, Комуна неминуче повинна була зазнати поразки. Вся буржуазія Франції, всі поміщики, біржовики, фабриканти, всі великі й дрібні злодії, всі експлуататори об'єдналися проти неї. Цій буржуазній коаліції, підтриманій Бісмарком (який відпустив з німецького полону 100.000 французьких солдатів для покороєння революційного Парижа), удалося підбурити темних селян і дрібну провінціальну буржуазію проти паризького пролетаріату та оточити половину Парижа залізним кільцем (друга половина була обложена німецькою армією). В деяких великих містах Франції (Марселі, Ліоні, Сент-Етьєні, Діжоні та ін.) робітники також зробили спроби захопити владу, проголосити Комуну і піти визволяти Париж, але ці спроби швидко закінчилися невдачею. І Париж, який перший підняв прапор пролетарського повстання, полишений був на власні сили і приречений на певну загибель.

Для переможної соціальної революції потрібна наявність, принаймні, двох умов: високий розвиток продуктивних сил і підготовленість пролетаріату. Але в 1871 р. обидві ці умови були відсутні. Французький капіталізм був ще мало розвинений, і Франція була тоді переважно країною дрібної буржуазії (ремісників, селян, крамарів та ін.). З другого боку, не було в наявності робітничої партії, не було підготовки і довгої виучки робітничого класу, який у масі навіть не зовсім ясно

ще уявляв собі свої завдання і способи їх здійснення. Не було ні серйозної політичної організації пролетаріату, ні широких професійних спілок та кооперативних товариств...

Але головне, чого не вистачало Комуні, так це часу, свободи оглянутися і взятися за здійснення своєї програми. Не встигла вона приступити до діла, як уряд, що засів у Версалі, підтриманий всією буржуазією, почав проти Парижа воєнні дії. І Комуні довелося насамперед подумати про самооборону. І аж до самого кінця, що настав 21—28 травня, їй ні про що інше серйозно подумати не було часу.

А втім, не зважаючи на такі несприятливі умови, не зважаючи на короткочасність свого існування, Комуна встигла вжити кількох заходів, що достатньо характеризують її справжній зміст і мету. Комуна замінила постійну армію, це сліпе знаряддя в руках пануючих класів, загальним озброєнням народу; вона проголосила відокремлення церкви від держави, скасувала бюджет культів (тобто державне утримання попом), надала народній освіті чисто світського характеру—і цим завдала сильного удару жандармам у рясах. У чисто соціальній галузі вона встигла зробити мало, але це мале все ж досить яскраво розкриває її характер, як народного, робітничого уряду: заборонено було нічну працю в булочних; скасовано систему штрафів, цього узаконеного грабування робітників; нарешті, видано знаменитий декрет (указ), в силу якого всі фабрики, заводи і майстерні, покинуті або спинені своїми хазяями, передавалися робітничим артілям для відновлення виробництва. І немов би для того, щоб підкреслити свій характер дійсно-демократичного, пролетарського уряду, Комуна постановила, що винагородження всіх чинів адміністрації та уряду не повинне перевищувати нормальної робітничої платні і ні в якому разі не бути вище за 6.000 франків (менш як 200 карбованців на місяць) на рік.

Всі ці заходи досить ясно говорили про те, що Комуна становить смертельну загрозу для старого світу, заснованого на поневоленні та експлуатації. Тому буржуазне суспільство не могло спати спокійно, поки на паризькій міській думі майорів червоний прапор пролетаріату. І коли, нарешті, організованій урядовій силі вдалося взяти гору над погано організованою силою революції, бонапартівські генерали, побиті німцями і хоробрі проти переможених земляків, ці французькі Ренненкампи та Меллер-Зікомельські вчинили таку різню, якої Париж ще не бачив. Близько 30.000 парижан убила озвіріла солдатчина, близько 45.000 заарештовано і багатьох з них згодом страчено, тисячі заслано на каторгу і на поселення. Загалом, Париж втратив близько 100.000 синів, у тому числі кращих робітників усіх професій.

Буржуазія була задоволена. „Тепер з соціалізмом покінчено надовго!“ говорив її вождь, кровожерний карлик Тьер

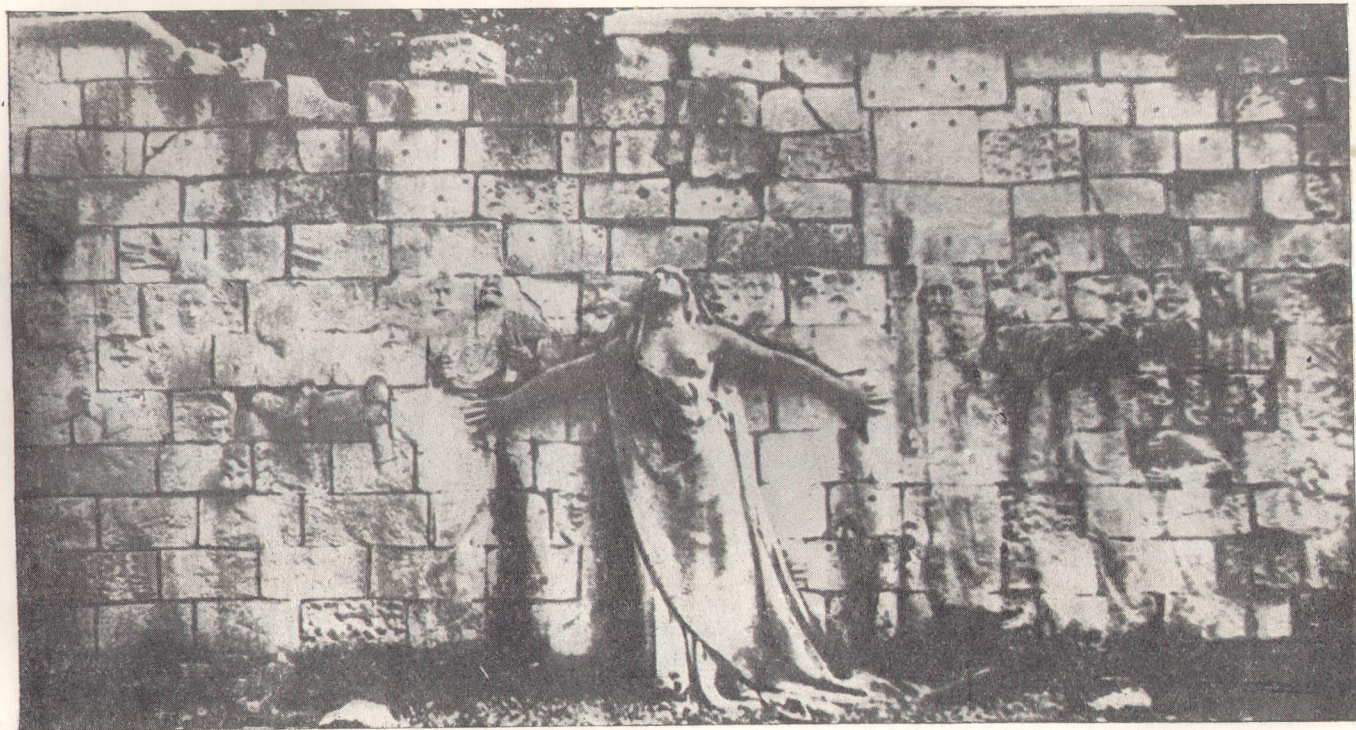
після кривавої бойні, яку він з своїми генералами влаштував паризькому пролетаріатові. Але даремно крикали ці буржуазні ворони. Через якихось шість років після придушення Комуни, коли багато борців її ще томилися на каторзі та в засланнях, у Франції вже починався новий робітничий рух. Нове соціалістичне покоління, збагачене досвідом своїх попередників, але зовсім не збентежене їх поразкою, підхопило прапор, що випав із рук борців Комуни, і понесло його впевнено й сміливо вперед при вигуках: „хай живе соціальна революція! хай живе Комунa!“ А ще через пару-другу років нова робітнича партія і піднята нею в країні агітація примусила пануючі класи відпустити на волю полонених комунарів, які ще залишилися в руках уряду.

Пам'ять борців Комуни шанують не тільки французькі робітники, але й пролетаріат усього світу. Бо Комунa боролася не за якенебудь місцеве або вузько-національне завдання, а за визволення всього трудящого людства, всіх принижених і зневажених. Як передовий борець за соціальну революцію, Комунa здобула симпатії скрізь, де страждає і бореться пролетаріат. Картина її життя та смерті, вид робітничого уряду, що захопив і тримав у своїх руках протягом більш як двох місяців столицю світу, видовище героїчної боротьби пролетаріату і його страждання після поразки,—все це піднесло дух мільйонів робітників, збудило їхні надії і привернуло їхні симпатії на бік соціалізму. Грім паризьких гармат розбудив найвідсталіші верстви пролетаріату, що спали глибоким сном, і скрізь дав поштовх до посилення революційно-соціалістичної пропаганди. Ось чому справа Комуни не вмерла; вона досі живе в кожному з нас.

Справа Комуни—це справа соціальної революції, справа цілковитого політичного й економічного визволення трудящих, це справа-всесвітнього пролетаріату. І в цьому розумінні вона безсмертна.

„Рабочая Газета“ № 4 — 5.
28 (15) кв.тня 1911 р.

Друкується за текстом 3-го вид.
Тверів, т. XV, стор. 157 — 160.

Пам'ятник комунарам на кладовищі Пер - Лашез в Парижі.

Біля цього муру буржуазією було розстріляно понад 20000 комунарів

Терень Масенко

ДВА БРАТИ

С тех пор, как вечный судия...

А. Пушкин

Мучусь, караюсь,
Але не каюсь!..

Т. Шевченко

ПУШКІН

Над золотим пшеничним ланом
Ще я не зводив голови,
Коли в мій світ своїм Русланом,
Як сонце слова, стали Ви.

Давили хмари груди степу,
Пили вітри мовчання трав.
Ще ні Дубровський, ні Мазепа
Моїх думок не хвилював.

Пізніш гармати криком грубим
Збудили сон мій на стерні:
Тоді Некрасов, Добролюбов
Ішли за вами вдалені.

І я збагнув, що в тій дорозі,
Дорозі правди і меча,
Ви — перший смілий, чесний розум,
Що мріяти народ навчав.

Сторіччя вчилося співати,
Як заспівали перший Ви.
І го́лови, і темні хати
Тоді підводились з трави.

Це Вас родив — як слово горде
Той край, що вів і наш поход —
Брат українського народу
Великий російський народ.

ШЕВЧЕНКО

І в радощах і в смутку — знову
Я повертаю зір до Вас.
Ви — друга материнська мова,
Народу слава, наш Тарас!

„Кобзар“, як придане, у скрині
Несла від Дону до Дністра
І кожна мати - Катерина
І кожна наймичка - сестра.

Цілий народ, немов бурлака,
Во дні фельдфебеля - царя
В степу з дощем осіннім плакав
Над сторінками Кобзаря.

І не зітхати, не молитись,
Ярмо столітнє несучи, —
З царями і панами битись
З печалі Вашої учивсь.

В пісках Ваш геній не згорає!..
Він без лаврового вінця
Пророчив день щасливий краю,
Вселивши ненависть в серця.

ПУШКІН І ШЕВЧЕНКО

Важкою каторжною ніччю
Давило геніїв сторіччя...

Одним казарменим наметом
Давила ніч ота важка
На горду голову поета —
І дворянина й кріпака.

Царі химерно вас любили,
Кріпивши трон свій на кістках,
Одного на дуелі вбили,
Другого вбили у пісках.

Та ви перемогли в двобої
Каліфів, роджених на час.
Бо ви зосталися собою,
Неправда не зборола вас.

І нині ваше слово праве,
Немов би власне ім'я,
У переможнім щасті славить
Народ — єдиний судія.

Дозвольте ж і мені співати
Безсмертя вашого путі,
Два генії — два рідні брати,
Сини народів — двох братів.

Харків,
лютий 1937

Марія Романівська

БАТЬКО

ОПОВІДАННЯ

1

Розмова набирала тієї інтимної одвертості, яка з'являється інколи між зовсім чужими людьми в затишній атмосфері вагонного купе. За вікном бігли присмеркові далі, ліски, греблі й косогори.

— Отак пробігли роки, — продовжував Родін, — і здається зараз, ніби там далеко залишився не я, а хтось зовсім інший... Ви уявляєте, що таке злочин - рецидивіст, який має чотири судимості? Мені самому моторошно, коли я згадую темний, жахливий клубок мого минулого. І мені не віриться, що це був я. Моє життя почалося тільки з тридцять другого року, коли мені довелось відбувати строки справедливої кари.

Родін зробив паузу, і ритмічне дихання поїзда стало яскраво чути.

Стуливши бліді анемічні повіки, ніби дрімав Кромський, і раптом відкрив очі: він чекав продовження від випадкового досить оригінального співбесідника.

— Тоді почалась моя молодість, — знову заговорив Родін, молодість серед тих чудових сосон... Ви бачили колинебудь оті сосни уральських лісів?.. Знаєте, як прекрасно рвати динамітом земляні брили? Такий гострий приемний холодок, немов під час полювання на звіра... А тут був такий пишний, красивий звір — природа, яку треба було схопити за міцні роги і підкорити!..

— Ви красиво говорите, — ліниво сказав Кромський і, ввічливо позіхнувши в руку, потягся до штепселя.

— А може не треба? — зупинив його Родін. — Порозмовляємо без світла, добре?.. Знаєте, я страшенно люблю присмерк! Це з дитинства. Коли я був маленький, я забирався у присмерку на наше старе брудне ліжко і починав стежити за тінями, які танцювали по стіні. Бачите, на стіну падав відблиск від чийогось освітленого вікна. Там, за цим вікном, жили багаті люди і мали недосяжне нам електричне світло. У дворі ж стояло пошарпане дерево, і від нього на фоні цього світла

по нашій облупленій стіні танцювали чудесні тіні. Тоді я починав вигадувати про них усякі цікаві речі. Тут були невідомі країни, незаймані ліси і звірі і якісь герої у плащах, які не боялися ані звірів, ані лісів. Вони махали чудовою сокирою, і перед ними розсувалися хаші, а страшні звірі лащилися, як веселі кошенята. І маленька моя сестра Оленка пишала від захвату, слухаючи ці чудернацькі казки. Фантазер я був!

Якась стримана теплінь влилась у голос Родіна, і цей кремезний чоловік знизив його звучання до тихого ніжного шепоту.

— Діти!.. — зітхнув він, — вони уміють із ганчірок шити чудове вбрання. І я умів творити казки біля корита моєї матері. Мати в мене була прачка, а батька... батька я не пам'ятаю зовсім...

— Це не обов'язково, — жартівливо вставив Кромський.

— Не обов'язково? — якимсь різким тоном повторив Родін, і голос одразу загубив теплінь. — Ясно, не обов'язково. І я довго не знав, що таке батько, аж поки не пройшли оті роки, гарячі роки... Це почалось тоді, коли я надумав там, у засланні, організувати ударний колектив із таких, як я. Вибрав я тоді з нашої фаланги найгірших, ну, значить, таких, що життя їхнє не варте було й ганчір'я. Запеклі злодії, розтратники, ледарі, повії, і такі з них, що, здавалося, безнадійні — ніколи з них людей не буде. Мій начальник як побачив мій список, так на що був спокійний і витриманий, а й то від подиву цигарку не тим боком у рот сунув. Зморщив брови, тоді й каже: — Ти що це, Родін, такий асортимент собі підібрав? А я йому відповідаю: — Що ж, буває, що з гною солодкий цукор виростає, з ганчірок білий папір робиться. Серце ж людське, мов та скрипка: знаєш усі струни на ній, то й граєш пісню. А я весь цей колектив, мов музика — скрипку, знаю й хочеться мені, щоб він зіграв таки добру пісню. Щоб і ліси відгукнулися, і в землі загуло. — Усміхнувся тоді начальник і руку мені потиснув: — Що ж, — каже, — починай, коли так. По правді кажучи, я завжди думав, що на роботі ти своє місце знайдеш. Справжньою людиною будеш.

Якби ви тільки знали, що то за людина була, наш начальник, Анатолій Павлович, вам би ясно було, що раз він повірив, так і я в себе повірив. Знаєте, є такі люди, що випромінюють навколо себе тепло... Такий був і наш Анатолій Павлович. Подивись, такий білявий маленький чоловік, нічого, здається, особливого в ньому нема, а скаже слово, два, і западають чомусь ті слова у серце глибоко - глибоко... Не даремно казали, що як був він командиром партизанського загону, так за його слово хлопці в огонь і воду йшли.

Побажав мені цей Анатолій Павлович успіху, і зібрав я свій колектив. Зібрав і кажу: — Ну, браточки, прийшов час і нам себе показати. За життя наше ганчіркове нас би на

смітник викинути, а нас послали шляхи будувати. Розумієте, повірили нам, що зможемо людьми справжніми стати. Та чи найдеться з нас хоч один, хто цього довір'я не виправдає?.. Крикнула тут було Фенька, наупертіша з моїх ребят.— Заспівав соловей у нічку темну. Кому шляхи, а нам що?..— Ех ти,— кажу я,— ціла країна перед тобою... Краще працюватимеш, швидше строки відбудеш... І не чимнебудь, чудачко, а знатною людиною станеш...— А думаєш, не буду?— засміялась Фенька і задиркуватو свій берет заломила...

... Ой і пішли ж тоді гарячі деньочки. Здавалося, нема мене — загубився я у хвилях роботи, і наче стерлося моє старе життя. Нема його, і тільки „сьогодні“, гаряче й веселе, як вибухи динаміту в уральських горах. Запахне, як сосни високих верховин. І от тоді, засипаючи після штурмів, я чомусь почав згадувати свою дівчинку...

— Дівчинку?..— раптом зацікавлено перепитав Кромський.

— Так,— сказав Родін,— дівчинку, мою дочку.— І знов став теплим його голос, обірвавшись на хвилину зворушливою паузою.

... Ішов час, наш трудколектив перегнав усі інші колективи, і ми закінчили центральну магістраль... І ось одного вечора, як нас преміювали, прийшов до мене Анатолій Павлович і, вітаючи, каже: „Ну, Родін, тепер діти твої можуть сміло пишатися таким батьком“.— Які там діти,— відповів я,— нема в мене дітей!..— Сказав, а вночі лежу, не сплю, думаю: а я ж по суті збрехав! Щось у мені ця фраза сколихнула, сколихнула і стурбувала, далеко, на самому дні...

Давно колись, ну, розумієте, в моєму старому житті я жив з однією жінкою. Вона теж була з нашого гургу і допомагала мені у деяких справах. І сталося так, що в неї народилася маленька дівчинка — така синьоока, білява дівчинка... Так, принаймні, казала вона, моя Любка, бо тоді я не дуже звертав увагу на колір дитячих очей... Для мене це була тоді зайва неприємність. Незабаром мені довелося виїхати з того міста, і я забув про Любку і свою випадкову доньку.

— Життєва логіка,— вставив несподівано весело Кромський, запалюючи цигарку.

— Життєва логіка,— сумно повторив Родін,— ця „логіка“ добре дає себе відчутти зараз! Скільки я передумав тепер про неї, мою маленьку дівчинку! Уявіть собі таке маленьке, безпомічне дівчатко, і воно зростає в злочинському кублі! А може воно десь вмирає безпритульне, зголоділе й брудне, як закинуте цуцення!.. Чого я тільки тоді не передумав і вирішив розшукати свою Нінку. Анатолій Павлович, якому я про все розповів, почав мені в цьому допомагати. Скільки ми розіслали публікацій, запитань, доручень! Але два роки нічого певного не було чути... Коли мене звільнили, я сам узявся за розшуки, і, нарешті, в мене таки з'явилися певні

надії, розумієте, певні надії, що я її знайду... Я взяв з роботи відпустку і приїхав до Н ська, де ніби останнім часом жила Люба. Тут я дізнався, що Люба вмерла, але ніби в цьому районному місті, куди ми їдемо, живе її двоюрідна тітка, і цій тітці було віддано на виховання мою Нінку. Так що, можливо, я сьогодні її побачу.

— Гм,— озвався Кромський з клубів тютюнового диму,— цікава історія. Але, певно, ці розшуки коштують вам багато грошей!

— Ах, що там гроші,— махнув рукою Родін,— я приїхав зараз з Північного Казахстану, але я проїхав би ще тисячі кілометрів, аби тільки знайти мою Нінку. Уявіть собі, вас зустрічає тонесенька білява дівчинка... І це ваша донька, ваше близьке і рідне, ваше воскресле дитинство... Але як ви думаєте, чи зможе вона простити свого батька?..

Родін підвівся і подивився у вікно, де заблищали вогні якогось міста. І вся його кремезна, висока постать раптом зігнулась, ніби під важким тягарем. Він засвітив лампочку, і світло обмало його широкоплечу, трохи важку постать, блиснуло в буйній посрібленій шевелюрі, поглибило на лобі характерну жорстку зморшку між бровами... Вона стала ще більшою, поки очі задумливо поринули у далечнь.

Кромський раптом кашлянув і з цікавістю оглянув ззаду високу, надто велику для маленького купе постать...

— Вибачте,— розв'язно запитав він,— але мені дуже цікаво... От ви одержали за все повну амністію... А... чим ви, власне, колись займалися? Гм!.. крадіжки... А чи не доводилось вам кого убивати?..

— Ні,— глухо сказав Родін, одвертаючись од вікна,— не доводилось. Я був спеціаліст по касах.

Його співбесідник раптом хіхикнув недоречно і співчутливо...

— Надзвичайно,— сказав він,— надзвичайно, просто як із роману!

І раптом він помітив орден на широких грудях Родіна, досі захований сірим присмерком. І відступив зніяковілий, здивований...

— У вас орден Леніна? Невже?..

— Так,— відповів просто Родін,— це за другі Уральські шляхи,— і раптом сквапно почав надягати пальто.

— От і наша станція!— сказав він.

... Поїзд гальмував.

2

— Чудесно!— казав Родін, обливаючись холодною водою з старого умивальника.— Люблю воду — хороша річ! Мабуть, треба їхати десь працювати на гідростанції... Отам уже так вода водичка!..

Готель маленького міста був переповнений, і двом випадковим

супутникам, йому і Кромському, довелось зупинитися в одній кімнатці. У відчинене вікно лилось весняне повітря, повне сонця, вологості і запахів ранньої весни. Мокре дерево важніло повними пахучими бруньками, і веселі горобці стрибали по гілках. З готелю вийшов гурт жінок, очевидно, делегаток якогось зліту. Заяснили хустки і фетрові беретки. І разом із сміхом увірвався уривок пісні:

... А вже весна... А вже красна...
Із стріх вода капле...

— Весна!— розчулено сказав Родін, висуваючись у вікно.

— Культура!— солодко зітхнув Кромський, теж підійшовши до вікна. Коли я бачу сільських жінок, я думаю, як щодня культурно зростає наше жіноцтво — цвіт країни. От коли б ви пройшли зі мною на цукроварню, де я маю сьогодні бути, за моїм відрядженням, ви б побачили таких дівчат, що... Одно слово... Дівчата нашої країни. Я, знаєте, з жіноцтвом завжди приятелюю... Я людина проста, одверта. „Душа — навстіж“, а жінки це люблять. Підемо?.. Завтра я буду занятий, а сьогодні... сьогодні не шкодило б і розважитись...

І він засміявся банально і самовпевнено, поправляючи підстрижені вусики. Дбайливо розчісаний проділ поблискував на сонці, а нові начищені чоботи готові були закінчити якесь легковажне па.

— Я — ні. Я по дочку!— сухо сказав Родін.

Вони вийшли вдвох на вулицю і погрузли калошами у весняну вологість. Їх обігнала група школярів, радісна і гомінка, як весняні горобці...

— Отак і моя... десь хлюпає,— радісно промовив Родін.

Він запитав у дітей про ту вулицю, яку йому було треба, і виявилось, що вона близько цукроварні, яка була потрібна його сусідові.

— Прекрасно!— сказав Кромський, — пройдемоь разом, знаєте, я страшенно погано орієнтуюсь у незнйомих вулицях. Знаєте, я бував тут колись, у дні моєї молодості, але все так міняється, що й не впізнаєш!

Вони пішли парком і вилізли через розталини на бруковану цеглою доріжку.

Горобці цвірінькали зухвалим джазом. Під кремезними дубами, ще оплетеними брудним снігом, де-не-де синіли проліски, а на горбках зеленіли острівки зеленої пшинки.

— Моя дівчинка!— мрійно сказав Родін.— Може я її зараз побачу— таку велику собі, біляву дівчинку. Їй же оце мусить бути дванадцять років!

— Вибачте,— ввічливо озвався Кромський, іронічно усміхнувшись кінчиками уст,— я людина одверта і скажу по щирості: я не розумію, як можна так любити дитину, що росла десь окремо, яка, власне кажучи, помилка вашої молодості...

Раптом він замовк і якось розгублено відступив з доріжки.

З ними порівнялась жінка з дівчинкою років семи, що йшла назустріч із глибини парку. Вона була бідно, але чистенько одягнена. Жінка була ще молода і вродлива, особливо були хороші сумні очі — великі, з довгими пухнастими віями. Ці очі байдуже обмацали постаті Родіна і Кромського і раптом розширились, стали гнівними і тремтячими, як весняна повінь.

— Ваню! — скрикнула вона. — Ваню!.. Ти приїхав?..

Вона підбігла до Кромського і схопила його за руку. Але той відступив, розгублений, зніяковілий...

— Я... Я вас не знаю, — нарешті промимрив він. — Я вас не знаю, що вам треба?..

Обличчя жінки все скривилося, здавалось, ось-ось вона заплаче.

— Не пізнаєш? — сказала вона — Не пізнаєш Зіну, не хочеш пізнати?

Рвучким рухом жінка схопила в обійми своє дівчатко і тулила, тремтячи, перед очі Кромського.

— Твоя ж... Забув... Дивись, твоя Маня!..

— Це ваша дружина? — запитав Кромського Родін.

Ця фраза випадкового свідка раптом зовсім змінила поведінку Кромського. Він почервонів. Grimаса злості перекосила його м'яке, рожеве обличчя, стерла всю солодкість з його рис, і він закричав пронизливим фальцетом:

— Ідіть геть! Чуєте, не чіпляйтесь до чоловіків... Ви хочете, щоб я покликав міліціонера?.. Покиньте ваші штучки, знайдіть для них когось іншого...

Спересердя він шубовснув у калюжу, витяг звідти ногу, розплюскавши грязюку, і швидкими великими кроками, розмахуючи портфелем, подався по алеї вперед.

— Стривайте, — сказав Родін, — стривайте...

Але Кромський майже біг уперед, зникаючи за деревами. Родін глянув на жінку. Вона стояла майже непритомна, потовпившись, обпершись на білу березу. Здавалось, її обличчя було біліше стовбура берези.

— Заспокойтесь, — м'яко сказав Родін, — заспокойтесь. Ось сядьте тут, і тоді поговоримо.

Він обережно взяв жінку за лікоть і посадив її на облупленій зеленій лавочці. Жінка знесилено стулила пухнасті вії і мовчки одкинулася на її спинку. Дитина злякано дивилась на скривлене боєм обличчя матері. Так вони й сиділи мовчки хвилину-дві. В старому парку було тихо і безлюдно, тільки тихенько цвірінкали горобці. І раптом зовсім над головами зухвало-голосно закричав одуд.

— Худо-тут... Худо-тут...

Одуд зашумів крилами і знявся вгору. Але його крик ро-

зірвав тяжку мовчанку. Жінка відкрила очі і раптом вибухнула плачем.

— Він...—проривалось у неї крізь ридання.—Він... батько Мані... батько... Він жив зі мною, коли працював у нашій місті... А потім похав... Писала... Була хвора... Нічого... Ні звука... Іздила... утік... Не для себе, для Маньки своєї просила... Адже батько!..

Вона не бачила крізь сльози, хто був він, її випадковий слухач. Йй було байдуже—це була, очевидно, реакція на роки мовчання, витримки. Дівчинка схопилась за мамині руки і теж захлипала.

Родін мовчав... Сльози жінки й дитини будили якісь далекі спогади, падали в свідомість, як розтоплені краплі гарячого воску на живу шкіру... Кілька жіночих облич згадались йому, то зухвало-байдужих, то скривлених болем... Він проходив колись повз них, повний простого і, як йому здавалося, законного бажання самця... Він не обертався ніколи, не слухав, що лишалось за його спиною. А тепер він ясно бачив, як розгублена в своїх материнських турботах плакала його Любка і десь чекала його маленька Нінка...

— Не плач,—сказав він дівчинці, невідомо притягаючи її за ручки,—знаєш, у мене є ціла торба чудесних казок, тільки нема кому розповідати. Хочеш, я тобі розповім, ну, хоч... про Зайчика-плакунчика?

Дівчинка покинула плакати і скося поглянула на незнайомого.

— Не віриш?—сказав Родін.—Ого, я ще й не такого вмію,—а ви не плачте, слово честі, не плачте, не вартий він ваших сліз. Але спускати такому мерзотникові не треба. Він батько, то мусить свою дитину утримувати. Ви заспокойтесь, я його примушу вам платити. Я з ним зупинився в готелі разом і знаю, що він працює в цукротресті. Отож все влаштуємо.

— Хай йому...—слабо заперечила жінка, випускаючи з рук мокру хустку.—Не треба мені його допомоги, проживу якимось і так!..

— Невірно,—сказав Родін,—невірно, вашій дитині багато треба, доки вона виросте, і навіщо у неї відбирати те, що їй належить. Ти любиш пирожні?—посміхнувся він Мані.—А мандарини любиш?..

— Люблю,—усміхнулася Маня,—люблю.—Вона почухала носик, на який звалилась звідкись водяна крапля, і додала:—Розкажіть... про Зайчика-плакунчика!

Дядя був дуже кумедний, справжній добродушний ведмідь із старої казки, і з ним цікаво було познайомитись.

— Розповім,—сказав Родін,—але пізніше. А зараз давайте запишу вашу адресу, і, до речі, скажіть, як мені швидше дійти до Зеленої вулиці. Там мене давно-давно чекає моя донечка.

Родін стояв перед сірою дерев'яною хвірткою вказаного дворика і не зважувався ввійти.

Адже там він мусив зустріти свою доньку!

Яка вона?.. Може, її сині очі повні радості, і усмішка розтягує маленький ротик?.. А може, вона виснажена й похмура, як викинуте з гнізда галчєня?.. Може, її руки тоненькі і брудні, як зламані, закинуті в калюжу гілочки, і не в силі будуть обійняти свого поганого батька?..

Родін відчинив хвіртку і ввійшов до двору. Смішний розкуданий песик, що сидів на ганку, підняв одно вухо вгору і заливчасто загавкав.

— Вона грається з цим цуценям!—подумав Родін.

Він погладив песика розчулено, ризикуючи своїми пальцями. Адже цього кудлатюгу гладила його дівчинка! Та ось щось інше притягло його напружену увагу...

На шворочці висіла випрана дитяча кохтинка і ще якесь дрантя.

— Це її кохтинка!—подумав Родін і обережно торкнувся мокрої тканини.

На гавкання песика з хати вийшла стара неохайна бабуса і зацікавлено задивилась на Родіна.

— Бабусю,—сказав Родін,—хвилювання заважало йому говорити.—Бабусю, я приїхав по Нінку, вашу приймачку,—я її батько.

Бабуса якось схлипнула і закам'яніла на місці.

— Де ж вона?..—похолонувши, запитав Родін.

— Пізно, голубе, пізно!—прошамотіла стара... Писали ж вам із міліції... Хіба не одержали? Немає вже Нінки, поховали ще з півроку...

— Поховали?!—с криком Родін, розгублено смикаючи кохтинку.—А це, це... чие?..

— Кохтинка?..—сказала бабуса.—Залишилась кохтинка... А це наша Катька її носить. Хороша кохтинка, її ще Нінчина мати справила, як була жива.

Родін важко опустився на мокрий ганок і так і сидів незграбний, нерухокий.

Песик покинув гавкати і обережно нюхав його чоботи і спущені руки.

— Як же вона вмерла?—через силу запитав він нарешті.

— Скарлатин її забрав,—сказала, зітхнувши, бабуса...—Позаторік багато дітей від нього померло. Нічого собі, тиха дівчинка була, роботяща. Привезли її мені Любов Іванівна ще у 29-му році. Кажуть, прийміть, Єреміївно, виручайте мене, як ви моя двоюрідна тітка. Мені дитина, каже, мов той колючок у спідниці, волю мою у роботі сковує, і потім, хочу я, щоб із дитини люди вийшли, щоб не була на батьків своїх

непутящих схожа. Я вас, каже, не покину.— І не скажу, що місяця прислала і гроші і продуктів усяких, аж поки жива була. А як дізналися, що вмерла, що ж робити—ми дівча не зобіжжали, із Каткою нашою удвох росли, спитайте сусідів, чесно кажу, як рідна була, як рідна...

Родін мовчав. Автоматично він гладив песика по кудлатій голові і так міцно здавив її своїми кремезними пальцями, що цуценя навіть заскавчало... Тон бабусі був явно фальшивий— вона ніби виправдувалась за смерть дівчинки, за те, що не доглянула її як рідну... Йому вже ввижалося, як покинута батьком і померлою матір'ю Нінка не раз слухала докори бабусі, не раз плакала на цьому старому ганкові... Але тепер було байдуже. Тепер зайво було розпитувати про деталі її життя, когось винуватити... Він сам—єдиний злочинець—сидів тут на ганку, і серце було важке, мов стопудовий граніт. Цього серця, здавалось, не можна було й підняти, не то що іти і нести його довгим, довгим життям...

— Де ж її поховано?—різко перепинив він бабусине оповідання.

— А ось тут, голубе,—заметушилась стара,—тут на краю кладовища. У нас, спасибі богу, зручно, як хто умирає, нести недалеко.

Вона потупотіла у хату, замкнула її й пішла наперед, віючи чорною, заляпаною брудом спідницею.

Мов у сні, Родін підвівся і пішов за нею кривими завулками, шкандибаючи по грязюці. Це було справді зовсім близько.

Стара привела до воріт, що тхнули землею, тліном, смертю. Вона щось довго казала Родіну, тискаючи його за рукав, ніючи, що віддавала Нінці останній шматок хліба. Вона розповідала про якусь тонку сорочечку, яку, мовляв, не шкодуючи поклала їй в труну, і схлипувала нудно і гидко. Мов у сні, Родін давав їй якісь гроші і йшов все далі по талому кладовищу, поки зрозумів, що, нарешті, дійшов до Нінчиної могилки.

Він був такий звичайний, цей горбок, малесенький голий горбок... Тільки крихітні проліски, посаджені невідомо ким, боязко синіли біля його підніжжя.

Бабуся поторохтіла і пішла геть. Родін залишився сам.

Він ліг на вогку, зогріту сонцем, але ще холодну землю і лежав там замертвілий, німий...

Біль ставав незносним, біль від гранітної брили, що давила серце.

Вона йшла за ним всюди—його маленька дівчинка. Вона родилася в його спогадах у вогні штурмових ночей, вона йшла поруч із ним крізь його воскресіння і мусила закінчити його радісну й важку перемогу над собою. А тепер усе було обірване, незакінчене, нездійснене...

Холод від землі примусив його підвести голову. Кущ біля могили тріпотів повними бруньками. Сині проліски дивились далекими Нінчиними очима. Легкий вітрець біг по вітах і грався на землі якимсь папірцем. Родін взяв його—холодний, автоматичний. Це була записка з адресою незнайомої жінки, яка допіру плакала в парку. Записка випала з кишені, коли він давав бабусі гроші. Папірець нагадав йому обіцянку. Папірець повертав його до реальності, до обов'язків, яких вимагав біг життя.

Родін підвівся з землі, поцілував мовчазний горбок і подався з кладовища.

Він ішов швидко й зосереджено, як людина, якій треба скінчити спішну справу. За чверть години він дійшов до готелю і, не стукаючи, увірвався до кімнати, де зупинився з своїм супутником.

— Ах,—сказав Кромський,—ви мене просто злякали. Ну, як ваші справи?..

Він виглядав так, ніби абсолютно нічого не було: ні зустрічі з жінкою, ні тієї дівчинки. Тільки нові чоботи загубили свій блиск після втечі по калюжах... Він певно поспішав, бо його чемодан стояв розкритий, і недавно розкладені речі були вкинуті туди в цілковитому безладді.

— Ви виїждите?—запитав таким же спокійним тоном Родін.—Алеж ви збиралися побути цілий тиждень.

— Немає рації,—сказав недбало Кромський,—немає рації сидіти у цій брудній провінції. Я встиг сьогодні зробити все, що мені було треба за моїм відрядженням.

— Хіба?—сказав Родін.—А як же ваша цукроварня, ви ж так хотіли бачити її чудесних жінок? Ви ж такий патріот нашого жіноцтва!..

Голос Родіна звучав надто іронічно, і щось у ньому було таке, що примусило Кромського раптом залишити чемодан.

— Ех, ви,—сказав Родін зовсім втомлено,—„душа навстіж“!

Він раптом круто ступив до Кромського і простяг йому папірця.

— Ви не поїдете,—сказав він,—бо вам треба піти на цю адресу.

Кромський зіщулив очі на клаптик паперу. Він закусив губу і раптом обурено закричав пронизливим голосом:

— Що це за адреса?.. Я не знаю такого прізвища!—Чого вам від мене треба?..

— Мені треба,—відповів твердо Родін,—щоб ви потурбувались про свою дівчинку.

— От як!—іронічно закричав Кромський.—Який ви добрий! Але, будь ласка, шукайте своїх дітей. Яке ви маєте право лізти в мої особисті справи? І взагалі, я не знаю зовсім цієї жінки... Будь ласка, я не хочу розмовляти з усякими повіями...

І раптом він замовк, бо Родін зробив рвучкий крок уперед. Він увесь зблід, і гостра зморшка між бровами прорізала чоло, як слід шаблі...—Мерзотник!—сказав він.—Мерзотник!

Він схопив Кромського за кінці піджака і здавив їх залізою, цупкою рукою...

— Ради всього!—хрипів переляканий Кромський.—Не душіть мене, ради всього!—Він одразу загубив свій нахабний тон і виглядав жалюгідним, як мокрий горобець. Неприхований тваринний жах світився в його жовтих очах—страшне уявлення про кримінального злочинця здавило йому горлянку спазмою дикого страху. Його теж неслабкі м'язи раптом охляли, як ганчірки, рожеві щоки одвисли й зблідли... І вся весела постать зів'яла, як картонний паяц, у якого відпустили шворочку.

Він був такий мізерний і огидний у цьому тваринному переляку, тінь посмішки пробігла по суворох устах Родіна і зупинила шалений запал гніву.

— Злякався,—гидливо сказав він,—а я навіть і тоді не бруднив руки об таких гробаків... Але...

Він зробив широкомовну паузу, і зморшка знову вп'ялася в його лице.

— Але дивись,—суворо сказав він,—це все не жарти; коли не станеш платити, так не думай, що втечеш від мене. Я тебе скрізь знайду. Крізь землю пройду, крізь море перепливу. Я такий. А не будеш платити добром, гірше буде: за всі роки, що був у бігах, голубчику, заплатиш. Радянський суд скрізь тебе знайде!

— Ах, боже мій,—раптом заскиглив Кромський, до якого нарешті повернулася здібність розмовляти,—ради всього, не робіть скандалу. Ми це якось уладнаємо. Ах, ви не розумієте, звичайно, як це все складно. У мене молода дружина, їй багато треба, яке право я маю відбирати у неї щось у пам'ять мого минулого?.. Це було так, колись, випадково, вона проста неписьменна робітниця. Я маю все ж таки освіту і...

— Мені набрид ваш спів,—сказав Родін,—скажіть ясно, ви будете платити?

— Ах, ви не розумієте,—сказав Кромський, копилячи губу,—ви не розумієте... Я одверта, щира людина... Не затримуйте мене, бо я спізнюся на поїзд... Ось... покищо...

Він вийняв сто карбованців, з жалем порахував і поклав на стіл.

— Будь ласка, передайте їй, я не такий скупий! Я їй присилатиму щомісяця третину своїх грошей, але хай вона не сміє писати мені, хай не сміє!..

— Їй це зовсім не треба!—презирливо сказав Родін.

Не глянувши на Кромського, він на клаптикові з блокнота написав йому розписку, вдягнув пальто, засунув гроші і знову вийшов на вулицю.

Ляльок у крамниці було небагато, і такої, як треба, не знаходилося.

— Ох, лишенько,—казав Родін, розглядаючи вже десяту ляльку,—це зовсім не те. Розумієте, мені треба ляльку-блондинку, і щоб очі в неї були як проліски. Ви знаєте, які бувають проліски?..

Продавець дивувався примхливому покупцеві, але орден на широких грудях викликав підвищену увагу, і закутки крамниці були обшукані у сотий раз.

Кришка знялася з останньої коробки і раптом відкрила пасмо білявого волосся.

— От,—зітхнув Родін,—ану, покажіть швидше очі!

Йому рішуче пощастило—очі були сині, синьо-фіалкові. Задоволений продавець зав'язав коробку з лялькою, і Родін вийшов із крамниці.

Він ішов уже зовсім зігнутий і втомлений. Гранітна брила давила серце невблаганно, міцно. Коли продавець укладав ляльку, один кучерик зачепився і виглядав тепер з коробки ніжний, як золота павутинка. Родін задумливо торкнув його пальцем і раптом зупинився серед тротуару, ще більше пригнічений, роздертий скаженим болем. Уява намалювала йому, як спід кришки труни тоді певно розвівалось біляве волосся його Нінки... Він застогнав і, стиснувши зуби, побрів, як п'яний.

Сонце світило надто гаряче. Він зняв кашкет і йшов простоволосий, підставляючи сріблястий чуб назустріч весняному вітрові. Стрічні люди здивовано оглядалися на його незвичну постать і шепотіли:

— Ця людина певно не в собі.

Це було зовсім недалеко—ця Зелена вулиця, але ноги Родіна посувалися як кам'яні. Маленький кучерик відібрав у нього останню волю, і брила на серці заповняла уже всі його широченні груди. Аж ось вказаний номер будинку, написаний на старій табличці, знов повернув його до реальності.

Родін відкривав хвірточку. Гнилий старенький ганок чвакнув під ногами, і сірі двері цокнули засувом...

— Можна зайти?

— Маня!..—злякано покликав жіночий голос.—Ах, де ж Маня? Зайдіть!..

Родін зайшов до чистенької хати і ніяково зупинився: жінка з пухнастими віями лежала хвора. В хаті було порожньо і холодно.

— Вибачте,—сказала жінка.—Я трохи захворіла. А Маня пішла на роботу повідомити, що я хвора. Чого ж ви стоїте, сідайте!

Родін оглянувся і втомлено сів біля маленького столика.
— Я приніс вам від нього гроші,—ввічливо сказав він, викладаючи гроші з портмоне,—і обідянку платити. Я думаю, що тепер він буде платити. У нього вдача боягуза. Так мені, принаймні, здається. А як не буде, найдемо управу. Я знаю, де він працює.

Жінка почервоніла і раптом ясно усміхнулась.

— Спасибі,—просто сказала вона,—спасибі за Маню, ви певно самі хороший батько!..—і зупинилася, бо побачила, як посумніло обличчя Родіна.

— Це столик вашої Мані?—запитав він.

Він розв'язував коробку, щоб вийняти ляльку, і його кремезна рука зупинилась на плетений серветочці стола.

Він заздро окинув очима цей малесенький столик, портрет Леніна, прапорці, зроблені дитячою рукою, чистенький зшиток, списаний дитячими карлючками. А збоку лялькову кімнатку з картонними меблями. Це був дитячий стіл. І в його доньки міг бути такий столик... міг бути!

— Лишенько,—раптом сказала жінка,—я й забула, чи бачили ж ви свою донечку?

— Вона вмерла,—сказав Родін, розправляючи волосся ляльки,—вмерла!..

Жінка ахнула і замовкла. Настала мовчанка. Родін поклав ляльку і втомлено схилився на столик; він був вдячний жінці за її мовчанку: вона, очевидно, вміла глибоко відчувати його горе...

Він узяв клаптик паперу і дбайливо заструганий дитячий олівець і почав малювати щось подібне на хатку, як малював своїй сестричці в далекому дитинстві.

Раптом на сходах затупотіли малі ніжки, і до кімнати увірвалась Маня.

— Мамо!—сказала вона.—Мамо!.. Завтра буде лікар. А сьогодні до тебе зайдуть, і сказали, що самі обід принесуть.

Вона зупинилась і пізнала Родіна.

— А,—привітно труснула вона білявими кучериками,—це ви!—і засміялась.—Ви принесли торбу з казками?

Але дядя мовчав. Вона підбігла ближче, намагаючись заглянути в папірець, що він тримав у руці, і раптом застрибала, як дзига.

— Мамо! Мамо! Він намалював таку хорошу хатку.

Очі її обмацали папірець і раптом побачили ляльку.

— Це мені?—прошепотіла вона, відступивши.—Мені?..

— Тобі,—сказав Родін, підводячись з місця,—щоб ти мене згадувала,—і додав у бік жінки:—Я, мабуть, піду. Бувайте здорові!

Але Маня кинулась до нього і, розставивши рученята, закричала:

— Ні, ні, ви не підете, ви—хороший, ви не підете!.. Ви ще будете розповідати казки.

Вона обхопила кремезні дядині руки і тулилась голівкою, як кошеня. Один з її кучериків зачепився за гудзик його пальта і тримав його, тоненький і ніжний, як золотий місточок із павутиння між осіннім листям.

— Ага, от і не підете, не підете!—тріумфуючи, кричала Маня і раптом зупинилася вражена.

— Мамо!—тихо сказала вона,—а у дяді сльози.

Схвильовано вона розірвала волосинки і, простягнувши руки, стрибала вгору, намагаючись змахнути сльози. Вона була маленька і не могла дечого зрозуміти, але нічого її так не вразило, як цей великий і такий заплаканий дядя.

— Дочка!..—ніжно сказав Родін і поривчастим рухом притиснув Маню до широких грудей.

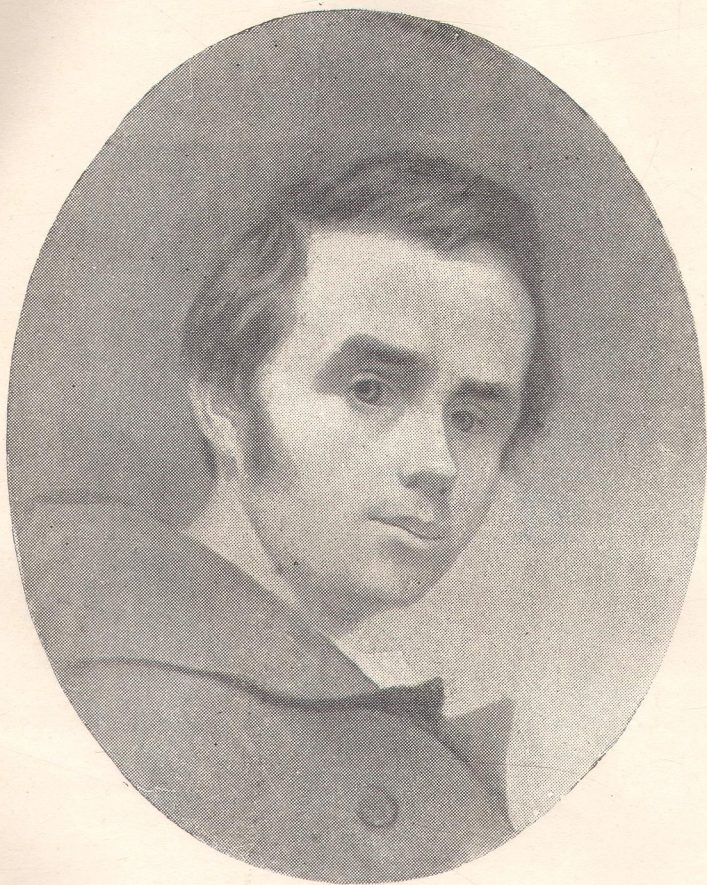
Ст. Крижанівський

ШЕВЧЕНКО В ЗАСЛАННІ

І знов йому не принесла
Нічого почта з України!
Він волі ждав. Нема числа
Злічити дні його в пустині.
До берега виходить він.
Сидить. У моря жде погоди.
І вітра дужого розгін
Він жде один. Шумують води.
Позаду форт — його тюрма.
Десятилітні чорні муки,
А човна з почтою нема ...
До вітра він здійсмає руки:
„О, вітре, вітре, вітровій,
Жени, мов ластівку по полю,
Хвилину радісних надій,
Мою сподівану волю ...“

Він оглядається назад:
Пустеля. Сум. Сатрапи п'яні.
Знущання й муштра. І горять
Ці десять літ як серця рани.
Ні фарб, ні друзів, ні листів,
Ні віршів. Пустка та чекання!
Лише цькування диких псів
Та жах повільного вмирання.
О, в цім житті нема прикмет
Ні щастя, дружби, ні любові.
І десять літ прожив поет
Без роду рідного й розмови.

А що попереду ячить?
В неясній млі немов омана —
То краю рідного привіт,
То муза гнівна і кохана.
То села, хати і сади
Густовишневі, тополині,

Т. Г. ШЕВЧЕНКО

(Автопортрет)

ORIGINAL

MANUSCRIPT

І слави пізньої плоти,
І смерть сама — на Україні!
І загнаний у цю тюрму
(Не буде роду переводу!)
Він пророкує світ крізь тьму
Многострадальному народу.

Та ні... Нема йому, нема
Давно сподіваної волі.
Позаду форт і знов тюрма,
А попереду — хвилі голі...
Невмите небо. Доля зла
Його не радує донині.
І знов йому не привезла
Нічого почта з України!

Харків, 1937

Шандор (Александр) Барта

ІСПИТ

Будинків на вузькому ліктеподібному переулкові, що сполучав дві паралельні вулиці, стояло небагато. Праворуч трое присадкуватих жовто, блідозелено й вишнево пофарбованих платних бараків, ліворуч—голубино-сірий двоповерховий широкоплечий велетень із вісімнадцятьма накритими бляшаними козирками вікнами та такими широкими ворітьми, що крізь них вільно могла проїхати пара возів.

Сьогодні в переулкові було тихо; один-одним газовий ліхтар світив у ньому, скупчивши навколо себе ватяний серпанок туману. Вітрини двох колоніальних крамниць були повні ялинкових оздоб та вже готових до навішування цукерок. І хоч люди були так само стомлені й повні зневіри, як і протягом усіх останніх років взагалі, все ж на вулиці коливався певний святковий настрій. Жінки верталися додому з повними до верху кошиками накупленого добра, декотрі протягали крізь двері невеличкі ялинки. Газети, вітрини, церкви й школи вже кілька днів формували різдвятий настрій, і бідним людям було тяжко, дуже тяжко струснути з себе чари цього настрою. Навіть соціал-демократична газета, єдиний легальний „Робітничий листок“, вмістила велику провідну статтю про „свято любові“, із зворушливою сердечністю пропонуючи свої послуги фашистському християнському урядові.

Швейцар двоповерхового голубино-сірого будинку, змалку трохи кривобокий, вивісив у вестибюлі й під ворітьми церковницькі плакати. Проте, ледве тільки смерклося, невідомі злочинці одразу зірвали їх. Швейцар страшенно обурився цим злочином. Він повідомив про це в найближчий поліцейний район, при чім висловив свою підозру, що злочинцем не міг бути ніхто інший, як швець, що жив напроти нього і не тільки не протер шибок у своїх вікнах, а ще навіть демонстративно наклав проміж них купу старого шевського приладдя та брудних черевиків.

Та коли в нижньому поверсі впертий швець був винятком, то вгорі, де здебільшого жили робітники, такі люди були вже майже правилом. Тут перед різдвом—на думку швейцара—не прибирали майже демонстративно. „Ці свині, зви-

чайно, все ще чекають на поворот комуни", — міркував собі швейцар. І він добре зятялював номери помешкань. Хай їхні жильці добре почекають, щоб він їм щось підремонтував, навіть коли б бруд з клозету цілком залив їх.

І все ж настрій був і тут святковий. Особливо серед жінок...

Немало допомогла цьому й звістка, яка вчора поширилася по будинку: фрау Пеле, з милосердя християнсько-національного уряду та пана управителя держави, чекає в різдвяний вечір повороту додому свого чоловіка.

Ця звістка викликала зворушення, власне кажучи, в цілому будинкові, і воно поширилося навіть на сусідні будинки. Деякі сприймали її як samozрозумілу, інші висловлювали сумнів, а були й такі, що іронічно кривили рота: „Амністія для Франца Пеле? Чисте шахрайство!“ Алеж усі напружено чекали вечора.

Дехто, однак, просто не міг дочекатися, — в першу чергу Вейс, череватий кравець, безпосередній сусід фрау Пеле, що і зимою і літом ходив по коридору-веранді під вікнами в одній жилетці і завжди мав у кутках рота відкушені різнокольорові кінчики ниток. Цей Вейс, що понад те повсякчас розстібав штани на череві і вони тільки дивним чином не спадали йому з тіла, завжди виснучи між його задом і безформними стегнами, цей Вейс, що й взагалі був одною з найбільш цікавих до всього істот у будинку, вже 24 години турбувався виключно справою звільнення Пеле і тому вже вчора полаявся з своєю жінкою, яка всупереч його словам зважувалася твердити, що Пеле звільнять напевне. Вейс ґрунтовно пояснив „довговолосій жінці з коротким розумом“, що з тої та тої причини цілком виключено, щоб Пеле пустили додому. Само собою розуміється, жінка, як завжди, сперечалася з ним і цього разу. Даремно казав він їй, застерігаючи: „Та думай же ти своєю гусячою головою! Думай!“ — вона твердо трималася свого. І тому Вейс змушений був повну капусту тарілку — звичайно, капуста була припалена та й ковбасок у ній не було — кинути на землю. Після всього цього ясно, чому саме Вейс так гостро зацікавився тим, що відбувалося за твердо вигладженими мережаними завісками на вікнах фрау Пеле.

Цілком інакше стояла справа у Жольтів, що жили від фрау Пеле через двоє дверей. „Двоє дверей як цілий світ!“ сказав одного разу Жольт, майстер палітурного цеху друкарні „Атенеум“, і сказав так голосно, що його почули на всій веранді. Цей Жольт наймав кімнату у одної вдови, на прізвище Ціракі, яка жила з того, що давала обіди і вранці розносила соціал-демократичну газету. Він наймав кімнату, але кожний знав, власне, що педантичний, присадкуватий, з циліндром на голові, підквартирант Жольт — хазяїн у мешканні основної квартирантки Ціракі. Так само ж кожний знав, — хоч

Жольт і приховував це,— що палітурник жив з фрау Ціракі. І це була таки правда. Жольт був на десять років молодший за фрау Ціракі. Жольти були надзвичайно зацікавлені ймовірністю звістки про Пеле. Бож саме три роки тому, як поліція взяла Франца Пеле, що після падіння диктатури не один раз потайки приходив додому,— в цілому будинкові тільки й балакали, що Франца виказав поліції якраз Жольт.

Та Жольт плював на мешканців будинку, як плював і на те, що від того часу чимало хто з ним не розмовляв. Хто міг би це довести? Пеле, смертельного Жольтові ворога, було знищено на дев'ять років, а за дев'ять років може статися багато чого!

Сьогодні ж, коли звістка про звільнення Пеле поширилася по будинку, Жольт одразу поглянув на справу зовсім інакше. Що станеться, коли вони з Пеле одної нещасної ночі зустрінуться в вестибюлі? Адже цей велетень строшить його кулаком як лісовий орішок!

Однак Жольт вважав за неможливу річ, щоб таку небезпечну людину, як Пеле, випустили за сім років до відбуття кари. Білі знають, що роблять, у білих є розум! Франца Пеле, цього більшовика, вони не випустять ні на хвилину раніше, ніж кінчиться його строк, навпаки...

Отже просто тільки з обережності він умовився з фрау Ціракі, що вона, в разі звістка справдиться, повідомить його телефоном, і тоді він, поки вони не зметикують чогось розумнішого, кілька днів не приходитиме додому.

Фрау Ціракі старанно виконувала доручення. Цілий день тягала вона синім з білими плямками бляшаним глечиком воду в своє помешкання. Вейс уже не міг собі уявити, куди вона носить таку безліч води. До того ж вона весь час ходила до крана під вікнами Пеле, хоч до крана під її власними вікнами їй було б значно ближче.

Це носіння води доти не надокучило фрау Ціракі, доки жінці токаря Ковача—крім токаря Ковача в будинку жило ще два Ковачі—не набридло ходіння фрау Ціракі. І це сталося так, що фрау Ковач просто вийшла в коридор подивитись, як фрау Ціракі бере воду з крана в глечик. При тім вона взялася одною рукою в бока, а другою поклати на поручень сходів. Цього, однак, вистачило, щоб фрау Ціракі негайно ж повернулася в своє помешкання вже з іншого, отже, з свого боку, і до того ж, мабуть, з неповним глечиком.

Ковачі були сусідами Пеле з лівого боку. Довгорічна дружба сполучала Ковача з Пеле, його товаришем і по спеціальності. Сусіди, сказати б, підтримували у фрау Пеле мужність. Вони робили це, як тільки вміли. Адже фрау Пеле часто губила голову, і найбільшим нещастям було—як казав Ковач—що вона її протягом усього цього часу ще ні разу не знаходила.

Фрау Пеле була проста, легковірна істота, що потрапляла під вплив гарних слів. Поки Пеле був біля неї, вона мала людину, що повсякчасно вчила її, відкривала їй очі. Відколи ж Пеле посадовлено у в'язницю, фрау Пеле, всупереч усім зусиллям Ковачів, потрапляла в погане товариство, до побожних родичів, які стільки набалакували нещасній жінці, що Ковачі принаймні раз на місяць мушили робити в її голові генеральну чистку. Проте з бігом часу в цій голові застрявало чимраз більше сміття, що в першу чергу треба було віднести на рахунок родинного зв'язку з сім'єю канцелярського служки Вальтера.

Вальтер був близький родич її матері і ще до війни належав до християнських соціалістів. Через політичні розходження обидві родини не мали між собою ніяких зносин. Проте фрау Пеле подеколи випадково зустрічалася з Вальтерами і протягом чотирьох з половиною місяців радянської диктатури мусила наслухатись од Вальтерів багато чого про комуністів і про свого чоловіка. Ще тоді Вальтер пророкував падіння диктатури і давав своїй родичці пораду домагатися від чоловіка, щоб він звільнився від зв'язків з комуністами. Бож опісля стануться жахливі речі. Він знає це від одного звільненого міністерського радника, що весь час підтримує зв'язок із впливовими колами. Але фрау Пеле, хоч і була дуже налякана, ні разу не зважилася поговорити з Пеле про ці справи. І сталося ж так, як це пророчив Вальтер.

Вальтер гадав, що тепер, коли всі шкідливі ідеї—війни, революції, диктатури—зазнали катастрофічної поразки,—настав час здійснення християнсько-національних ідей.

Він доброзичливо поставився до фрау Пеле і обіцяв їй полегшити долю її чоловіка.

Незабаром між ними зросла тісна приязнь, і фрау Пеле потрапила під вплив Вальтера. Вона таємно—бо їй соромно було перед Ковачами—почала ходити до церкви і навіть стала членом християнсько-соціалістської жіночої організації.

Коли ж Ковач довідався про це, трапився скандал.

Одного разу, коли Вальтери були в гостях у фрау Пеле, прийшов до неї й Ковач. Щось із десяти хвилин слухав і він балаканину Вальтера, після чого вилаяв його старим фарисеем, дзвоновим ягнятком та церковним ослом і загрозив йому, що коли він не залишить цієї нещасної жінки зі своїми попівськими брехнями в спокої, то він—Ковач—строжить йому черепа. Да, Ковач був людина, що легко починала кипіти.

Бідолашна фрау Пеле ще з переляку не встигла сказати й слова, як Вальтери вже втекли з кімнати. І до того ж вона мусила вислухати від Ковача ще й низку закидів—адже Ковач вибухнув ніби бомба—що вона робить чоловікові погану славу, що вона не соромиться вступати в дружбу з кривавими ворогами Пеле.

Певний час здавалося, що цієї науки їй буде досить, далі ж виявилось, що фрау Пеле пішла до Вальтерів потайки.

Нещасна жінка не змінилася. Вона вагалася між мироточивими промовами Вальтерів і войовничою непримиренністю Ковачів. Сама вона була цілком безпорадна. Ще в дитинстві їй вщеплено було побожність, від якої вона не могла звільнитися цілком уже ніколи. Один з її братів був попом, її батько—релігійно настроєним ремісником, що працював на церковний клір. Сталася ціла драма, як вона вийшла за Пеле, кого все містечко знало за „кривавого соціаліста“. Її батько ще й досі не міг їй пробачити цього.

Вона ж ніколи не шкодувала, що зазнайомилася з Пеле. І дивно ж це у них трапилося! Вона ходила в школу танців у спілці дрібних ремісників. Там вона й зазнайомилася з Пеле, хоч він ходив туди не на танці, а по ті книжки, яких він не знаходив у бібліотеці своєї профспілки. Адже Пеле вже тоді зачитувався книжками. Пеле, що ніколи не танцював, три тижні ходив ради неї до школи і вивчився танцювати. Та й гарний же танцюриста з нього вийшов! Він зачісував своє волосся назад і коли поглядав своїми карими очима на якусь дівчину, вона захоувалася в нього одразу ж. Через три тижні він попрохав руки своєї милої, а коли її батько відмовив йому, він того ж дня виїхав з нею до Пешта.

Пеле був гарним робітником і вже тоді заробляв 40—50 крон на тиждень. Однак після одного невдалого страйку він потрапив у чорний список і кілька місяців був без роботи. Але він не гаяв часу марно. Він ходив по бібліотеках,—одного разу жінка знайшла в його кишені аж три бібліотечних картки. Він приносив із собою товсті книги, читав їх і до пізньої ночі складав з них нотатки.

Фрау Пеле часто плакала, потайки вже закидаючи чоловікові, що він з пристрасі до бібліотек та книжок мало не навмисне шукає можливостей залишатися безробітним.

Прийшла війна. Ледве Пеле одержав роботу, як мусив у якійсь таємничій справі вступати в армію. Далі йому довелося тікати звідти. Він працював в околицях Пешта з паспортом одного покликаного до армії товариша робітника, скрізь міг лишатися тільки на короткий строк і подеколи цілими тижнями мусив ховатися. „Найкраща схованка“, любив він казати,—це бібліотека. Там ніяка собака не шукає пролетаря“.

Після Жовтневої революції він вступив у комуністичну партію. В день проголошення пролетарської диктатури він щільно пригорнув до себе жінку і повний щастя сказав їй: „Тепер ти можеш бути цілком спокійною, Терко, я більше не організовуватиму страйків. Тепер я в вільний час учимусь,—восени складу іспити і вступлю до університету“. Проте нічого з того не вийшло. Він став головою завкому металообробної фабрики, де він в останній час працював.

був обраний до ради і протягом чотирьох з половиною місяців диктатури рад не міг взяти до рук жодної книги. Далі сталося падіння диктатури, а через кілька місяців, в одні з таємних одвідин жінки, його було заарештовано. В поліції його було закатовано так, що він цілий день лежав у камері непритомний і навіть через п'ять місяців ледве міг триматися на ногах на суді. Коли було прочитано вирока, Пеле вигукнув ура Радянській Росії й Радянській Угорщині, за що одержав два дні щомісячного темного карцеру протягом усіх дев'яток років. День за Радянську Росію, день за Радянську Угорщину.

Що, крім ненависті, могла після суду почувати фрау Пеле до суддів, уряду та бога, які терпіли, щоб її чоловіка так мучили та на стільки років замикали в підземелля?

Та минали місяці, приходили родичі, що хитали головами і казали: „Ну, гаразд, хай він брав участь у диктатурі, спіймався, як і багато інших бідолашних робітників, але чого ради він і потім, потім, коли диктатуру скинуто, коли виявилось, що комуністи були грабіжники, ще мусив лишатися комуністом?“

І фрау Пеле тепер уже часто плакала вночі, в риданнях повторюючи слова родичів: „Чого ради, чого ради й потім?“

На ці вибухи горя Ковачі не могли відповідати нічого іншого, крім того, що „її чоловік терпить за справу і вона повинна показати себе гідною свого чоловіка“. Да, да, за справу? За яку таку справу?! За ту справу, яку кожен бруднить, ганьбить, зневажає?! А чи ж вона варта того, щоб за неї терпіти? Чи ж варто терпіти, коли от така брудна наволоч, як хоч би той же Жольт, що під час диктатури був директором друкарні і носив величезну червону зірку на своїм пальті, тепер де тільки може лає й виказує комуністів? Далі її гнів повернувся на Ковачів. Ковачам легко балакати. Ковач вдома, працює. Вона не скаже, що вони їй не часто допомагають, але це триватиме тільки доти, поки вона „поводитиметься гідно свого чоловіка“. До того ж вони не здатні ні до чого іншого, як повсякчасно турбувати їй совість, навчати та казати прикроші.

І коли фрау Пеле згадувала про те, як Ковач нещодавно вигнав з її помешкання Вальтерів, що прийшли до неї в гості, її охоплювало ще більше обурення проти Ковачів.

Як смів цей Ковач втручатися в її справи, як смів він так брутально образити цих людей, що були її близькими родичами, що допомагали їй дешевим цукром та жирами і через шведську християнську місію дурно добували їй одержу?

А Вальтер же був тільки мізерно сплачуваний канцелярський слуга в міністерстві внутрішніх справ, хоч і при дуже відомому міністерському радникові, який не тільки користався широкою славою, але й був, за Вальтером, одним з найспра-

ведливіших людей. Пан радник був не тільки гарна людина, але й надзвичайно цінував Вальтера, називав його просто Йоганом і кожного ранку питав його: „Ну, Йогане, як спалося сю ніч?“ Да, от як цінували інші, розумні люди Вальтера, кого Ковач міг називати тільки дурним церковним ягням. Да, чому саме? Одного разу Вальтер прочитав їй якусь статтю, де ясно доводилося, що всі люди потрібні одне одному. Вальтер зразу ж подав і приклад цьому: він потребує пана міністерського радника, бо той дає йому роботу, і навпаки — пан міністерський радник потребує його, бо він бігає з різними паперами до другого пана міністерського радника, бо він добуває своєму радникові новий заячий хвостик, щоб той пухким заячим хвостиком міг витирати своє перо. І так само стоїть справа й з роботодавцями та робітниками. Хто з них потрібніший, про це може сказати хіба любий пан бог. Одне тільки ясно: хто дає роботу, той дає спокій, дає все. А в чім полягає жахлива помилка комуністів, — про це Вальтер одразу ж прочитав фрау Пеле кілька сторінок з надрукованої на чудовому папері товстої книги з багатьма ілюстраціями. Автор книги був учений піп, і на його думку помилка комуністів полягає в тім, що вони хочуть всіх людей зробити рівними. Тим часом можна точно довести, що на цілій землі рівних людей нема й пари. Понад те велика частина комуністів — це фанатизовані євреї. Як пояснено в тій книжці, є євреї саме двох сортів: крамарі і фанатизовані євреї — пророки. Алеж після розп'яття Христа кожний єврейський пророк — це Юда, фальшивий пророк.

І фрау Пеле спало на думку, що Вальтер зовсім не такий дурень, як цього хотіли переконати її Ковачі. Отже від цього часу вона почала регулярно ходити до Вальтерів.

Коли фрау Пеле одного разу була у Вальтерів, Вальтер прийшов додому в дуже гарному настрої. Була неділя, і він дуже зрадів, що застав фрау Пеле. Адже те, що трапилося того дня вранці, мусило в великій мірі цікавити й фрау Пеле.

Поки його жінка гріла суп, він розповів, що саме сталося. Весь ранок він був один з паном міністерським радником. Це було у нього на помешканні, Вальтер допомагав панові радникові чистити рушницю та набивати патрони, бож високородний пан готувався до полювання. Високородний пан був у дуже гарному настрої, він про все розпитувався, запитував навіть про фрау Пеле, — бож Вальтер уже раз говорив з ним про Пеле — фрау Пеле густо почервоніла, — але тоді він вибрав, очевидно, незручний момент, бож пан міністерський радник сказав, що справа безнадійна, що тут нічого не зробиш... Тепер же він пообіцяв дозволити Пеле одержування книжок, а фрау Пеле побачення.

Фрау Пеле не тільки почервоніла. Коли Вальтер заявив, що це тільки початок і що він не зрікається надії незабаром

визволити Пеле з в'язниці проханням про помилування, вона після даремної боротьби зі своїми почуваннями почала плати з радості.

І через два тижні фрау Пеле одержала писаний дозвіл на побачення, що одночасно давав право й на передачу книжок.

Вона їхала більше двох годин і цілу годину йшла по розпеченому сонцем піску, щоб у присутності вартового побути п'ятнадцять хвилин із своїм чоловіком. Цих п'ятнадцяти хвилин фрау Пеле не забуде вже ціле своє життя. Коли вона ввійшла в маленьку камеру, бідолашний Пеле був з вартовим уже там. Але вона довідалася тільки од вартового, що ця худа, вся в зморшках, стара людина—її чоловік Пеле. Що вони зробили з її широкоплечого чоловіка, з її справжнього Пеле, посадовивши його в цю огидну в'язницю?! Вона тільки плакала, стоячи, і не могла вимовити й слова. Пеле гладив їй руку. „Тобі не треба було приходити,—сказав він,—тепер мені буде далеко тяжче терпіти це життя“. Книжку, що вона принесла—з поради Вальтерів вона взяла біблію—він так жбурнув на стіл, що навіть вартовий позирнув на це. А Пеле з таким полум'ям поглянув в очі своїй жінці, що бідолашна аж зблідла. Перелякана фрау Пеле збрехала, що вона принесла багато книжок, але дозволено передати тільки цю.

Пеле отямився і сказав уже цілком спокійно: „Краще я лічитиму отут порошок на підлозі, ніж будьколи візьму цю книгу в руки“. Фрау Пеле вже шкодувала, що послухалася Вальтерів. Да, Ковачі таки мали рацію, коли називали те, що з нею роблять Вальтери, лицемірством.

Так от вона яка, та велика ласка, що Вальтер здобув для неї! Це як льодова вода просто в її розпалене жагою побачення обличчя... Це ж ошуканство... Глум... Зневага... Її сльози не спиналися весь час... Коли вона зводила очі на Пеле, її проймало майже жахом від його погляду... Одного разу його очі були як у мерця—нерухомі й ніби скляні. Другого ж разу з них ніби било полум'я... Ах, ні, фрау Пеле знала й відчувала, що Пеле не переживе цих дев'яти років у в'язниці.

Протягом усього цього часу вони не могли як слід наблизитись одне до одного, і тільки тоді, коли вартовий нагадав їм, що п'ятнадцять хвилин минули, Пеле обійняв жінку і пригорнув її до себе з такою силою, що вона мало не втратила притомності. Та це щастя тривало хіба яку хвилину. „Не плач, моя Терко,—сказав Пеле,—я ще живу, і помиляються ті, хто думає, що я колись умру. Ми не вмираємо ніколи!“ І його очі світилися хворобливим блиском так чудно, що його жінці з переляку спиналося серце.

Хоч і умовившись із Вальтерами зустрітись з ними ще того ж вечора, фрау Пеле не була у них більше місяця. Правда, вона не ходила й до Ковачів, але ті приходили до

неї самі. Фрау Пеле нічого не мала проти того. Коли вона лишалася одна, вона тільки плакала й викликала в пам'яті постаріле обличчя Пеле та його жажливий погляд. Найбільше ж турбувало її те, що Пеле казав про смерть. Пеле міркував у своїх думках про смерть, а сильні й здорові люди не мають звички думати про неї. І як же чудно сказав він це: „Помиляються ті, хто думає, що я колись помру“. Що він хотів цим сказати? І як він дивився, як били блискавками його очі! Як у смертно хворої людини. Добре ще, що Ковач пояснив їй, що це тільки образ, адже Пеле не міг перед вартовим говорити інакше... Це просто значить, що справа, за яку терпить Пеле,—безсмертна.

Фрау Пеле розуміла з усього того дуже небагато, але вона визнавала Ковачеві рацію в тім, що правда виглядає зовсім інакше, ніж як про неї говорить Вальтер. „Правда,—казав Ковач,—це замучений Пеле. Все інше тільки дим з кадила, в якому бідна людина або вчадює, або ж, коли вона сама й не вчадює, то їй можна непомітно розрубати голову. В'язниці можемо відчинити тільки ми!“

Фрау Пеле плакала тепер іще більше. Ковачеві слова застрявали в ній як скривавлені гаки. Да, все те, що базікала та стара людина, брехня. В'язниці відчиняться не так, як це каже Вальтер, вони відчиняться так, як цього сподівається її чоловік, як сподіваються Ковач і його друзі...

Подколи ж її знову опановувала слабизна, і вона гірко скаржилася фрау Ковач: „Та й силу ж мають ці негідники, ах, яку силу! Ми не зможемо відчинити тих важких залізних воріт, коли вони не відчиняться самі...“

І фрау Пеле так знову зіщулювалася, так знову втрачала дух, що навіть Ковачі не знали, що з нею робити.

Проте явилися родичі і, як ті зводні, знову відбудували місток між нею й Вальтерами. Вони словоточиво розповідали, як тяжко Вальтерові, що фрау Пеле знайшла свого чоловіка в такому стані, як прикро, що вона за це сердиться на нього. Він хотів зробити добро, і коли довідався, що Пеле не взяв біблії, то купив в антикварній крамниці цілу купу наукових книжок, між ними й велику з малюнками книгу про астрономію, прегарне видання ентомології та ще й у позолоченій оправі історію. Все це він сам одніс на пошту з адресою Пеле.

Гнів фрау Пеле вмиє ущух. Вальтер послав її чоловікові на свої останні гроші книжки. Добра людина... І вона ухвалила відвідати Вальтерів та подякувати їм за книжки.

Через кілька день вона одержала від Пеле листа, де він дякував їй за книжки,—Пеле гадав, що їх надіслала вона. Тим що вона не зовсім зрозуміла зміст листа, вона ухвалила попрохати Вальтера прочитати й пояснити його їй. Понад те це ж була чудова нагода помиритися з Вальтерами.

Вальтери зустріли її сердечно, немов би нічого й не трапилося.

Вальтер почав пояснювати листа, себто, він спочатку прочитав його сам, далі вголос, а потім кожен абзац окремо. При цьому бідолаха аж упрів, фрау Пеле стало його навіть шкода. Під кінець він все ж нічого не міг додати до листа і замість пояснення ще два рази прочитав першу його частину. В ній було:

„Для мене, звичайно, не було несподіванкою, коли я в надісланий тобою книжці прочитав, що війни завжди були й будуть. В згоді з книжкою це так тому, що є працьовиті й ледачі люди, сильні й слабі, розумні й дурні, і що так само стоїть справа й з націями. (І навіть також і з писакми історії!) І що сильні, розумні й трудящі нації неминуче перемагають слабих. Зрозуміло, люди не бувають однакові. Хоч, проте, кожний має свого носа посередині обличчя і кожний, хто має ноги, ходить на ногах,—навіть той, хто не має ніг, не ходить на голові, а силкується на місце своїх ніг приробити протези. А в чім люди справді не однакові? На мою думку, головним чином у тім... (далі ціле речення викреслено червоним олівцем). А шановний пан учений історик цього й не помітив! Тому ж фактові, що одна людина різниться від другої на дві плямки ластовиння, він надає цілосвітнього значення!“

Вальтерова заморока стала, однак, іще більшою, коли він прочитав другий абзац:

„А тепер відносно ентомології. Не вір, що ця книга, тим що її написано про жуків,—нейтральна! Ця книга—як та отрутна комашка, що безболізно контрабандою вводить свою отруту в організм людини. Та й чого ради ентомологам бути кращими за істориків, раз і ті й другі ссали з грудей одної самої матері. Ці ентомологи дивляться на світ так, як од них того вимагають згори, а саме: що історичний жук-гнойовик проголошує про війну, те ентомологічна гнойова муха квапиться ствердити! Довести! що!! війна в житті жуків усієї природи не-ми-ну-ча!!!

Однак, моя любя Терко, як би ще воші ні множилися, все ж вони не будуть у стані тягти воза історії. Не кажучи вже про те, що жук—щось інше, ніж людина! Наприклад, тут у камері живе зі мною муха. Ця товаришка по камері, що живе в ній зі мною вже три місяці, все ще по п'ятдесят разів на день летить на віконну шибку, принаймні десять раз непритомніє, ударившись головою, і бідолашна й досі ще не розуміє, в чім справа. Та помиляються ті, хто думає, що я теж як та муха! Я не муха, я не літаю головою на скло! Затям собі, моя Терко, що робітничий клас—не муха! Але бувають справді мухи, це ті, що, сидючи на дишлі, вважають, що вони тягнуть воза історії“.

І вже цілком запамороченим відчув себе Вальтер, коли прочитав далі:

„Між іншим, в цій справі я маю намір написати книгу під заголовком: Муха на дишлі, чи що муха думає і що я про неї знаю. Але не варт праці. Маю далеко важливіші справи. Я відкрив готоване Марсові судове вбивство і виступлю зі своїми викриттями, не зважаючи ні на які загрози!“

Вальтер, що мав чіткий план чисто науковими книжками відтягти увагу Пеле від політики, пояснив лист кінець-кінцем так, що Пеле вже на правильній дорозі, бо вже серйозно працює над науковими питаннями. І це ознака одужування. „Наука приведе Пеле на шлях правди, а правда на шлях любові. Отже, можете відчувати з листа велику втіху“.

Фрау Пеле була дуже зворушена, бож лист свідчив, що її чоловік не забуває її у в'язниці, посилаючи їй навіть звідти повчальні листи, що він бідолашний, хоч і у в'язниці, а все ж нарешті одержав змогу серйозно віддатися науці! Але Вальтерові пояснення не задовольнили її. Їй було ясно, що Вальтер не настільки освічений, щоб розбиратися в таких складних питаннях. Тому наступного вечора вона понесла листа до Ковачів. Спочатку вона дала його фрау Ковач—Ковача не було вдома—і та сказала, що лист дуже гарний і що жінка може пишатися, мавши за чоловіка таку вчену людину. Далі прийшов додому Ковач. Втомлений і забруднений, як був, він зразу ж взяв листа, думаючи, що його можна прочитати просто стоячи серед кухні. Фрау ж Пеле знала, що цього листа, написаного їй Пеле, ніяк не можна прочитати нашвидку, стоячи посеред кухні з насунутою на лоба кепкою на голові.

І так і сталося, бо ледве Ковач прочитав першу сторінку, як почав її знову, а далі, трохи засоромившись, сказав, що краще буде спочатку запалити лампу, бо вже, мовляв, темно. А потім, коли його жінка вже запалила лампу, він сказав, що з читанням нічого не виходить мабуть тому, що з голоду у нього все подвоюється в очах. Він сказав це сміючись, і його жінка подала йому страви. „Ну,—сказав Ковач, коли проковтнув останній шматок,—тепер поглянемо й на той лист!“ Він сказав це так самовпевнено, що в голосі його чути було ледве не зневагу! Що йому лист, написаний якимсь там Пеле! Та фрау Пеле тільки посміхнулася. Побачимо!

Ковач почав читати листа вголос. Він читав, і читав, і що далі читав, то тихше ставав його голос. Під кінець він читав уже більше для самого себе. Далі він запалив цигарку і почав з початку. Його лоб уже почервонів од великого напруження.

„Ну, так,—сказав він, вдруге дочитавши до кінця.—Ясно! В листі мова про дві речі. На першій сторінці Пеле пише проти війни,—як видно, звістка про небезпеку війни проточилася й у в'язницю. В другій же частині він пише, зрозуміла річ, образно, щоб дирекція в'язниці не знищила листа, і пише саме те, що революція непереможна і що експлуататори небаром відчують це на власній шкурі. Да,—сказав Ковач

переконано, хоч зміст в першу хвилину й здався йому чудним,— саме це й написано в цьому листі!“

Фрау Пеле, однак, потайки не задовольнилася й цим поясненням. Бо хоч Ковач і був розумніша людина, як Вальтер, і краще знав її чоловіка, проте найважливішого в листі він не помітив, саме того, яким великим вченим став у в'язниці її Пеле.

* * *

Вальтер випадково довідався з розмови свого міністерського радника ще з кимсь, що уряд готує на різдво амністію. Вже один цей факт доводив Вальтерові, що уряд серйозно ставиться до принципів християнського милосердя.

Він склав прохання про помилування Пеле, вписав туди належну цитату з біблії, вказав на те, що Пеле вже ступив на інший шлях і головним чином працює над науковими питаннями, згадав також, що фрау Пеле вірує в бога і походить зі справжньої християнської родини. Він прилучився до прохання про помилування і принагідно пояснив, що він сам—старий член християнсько-соціалістської партії, що він ще до війни боровся за ідеали християнства.

Він додав до прохання лист Пеле, щоб довести, що Пеле повернувся до науки. І ухвалив особисто з кількома словами пояснення передати прохання з листом панові міністерському радникові, попрохавши його підтримки.

Він носив прохання при собі, чекаючи на сприятливий випадок, бо ж він знав, що дуже багато значить, в якому настрої пробуває пан міністерський радник. Сприятливий випадок трапився незабаром.

Одного ранку, коли Вальтер ще й не встиг прибрати, цілком несподівано для нього в кабінет вступив пан міністерський радник. За весь час, скільки Йоган його знав, він ніколи не був у такому гарному й невимушеному настрої. Хоч він завжди був привітний з Вальтером і завжди запитував його про стан здоров'я, проте ще ніколи не траплялося, щоб він свого слугу обійняв. Це дуже зворушило Йогана, бо ж навіть у ці дні християнської любові й національного відродження така ласка здалася йому дивною. Але коли міністерський радник раптом почав розповідати, що вчора ввечері в помешканні славнозвісного духовного міністра відбулося важливе засідання, яке тривало аж до ранку, і що його ексцеленція виявив себе чудовим спеціалістом у доборі жінок,—Йоган зніяковів і почервонів як мак. Йоган відчув, що тут відбувається щось страшне, що тут його добрий міністерський радник гине перед його очима, що його виснажує жахлива безліч роботи і величезна відповідальність. Бо ж він уже не один раз чув про такі випадки, коли перевантаження роботою кінчається тим, що виснажені люди звикають до нервозаспо-

кйливих засобів, чи починають пиячити і навіть потрапляють у санаторій для нервовохворих та в божевільні.

Та ще більше здивувався Йоган, побачивши, що пан міністерський радник почав роздягатися, зготувавши собі ліжко на широкому м'якому казенному дивані. Він поклав собі в голови скручене сувоєм пальто, скинув свій фрак — бо він був у фракі — і вкрився ним, попрохавши Йогана зняти з нього ботинки. В цьому стані добрий пан міністерський радник зі своєю червоною цапиною борідкою, з сірим, подзьобаним віспою обличчям та колючими наїжаченими вусами, — мав справді чудний вигляд.

Проте в очах пана міністерського радника — особливо після того, як він полегшився в плювальницю — світилася сама добрість, що перетворилася в справжнє раювання, коли Йоган на його вимогу поклав йому на голову вогкий компрес.

„Ну, Йогане,“ — сказав пан радник, — тепер я засну, розумієш? Я засну, але перше хочу знати, чи немає у тебе, мій Йогане, якогось бажання до мене, бо тоді вже до 12 годин не буди мене“.

Чи нема у Йогана якогось бажання? Звичайно, у нього є бажання. Він же вже кілька днів носить при собі прохання з листом Пеле і напружено чекає на сприятливий випадок. Та спочатку він думав, що пан радник жартує, або що це з ним таке від лихоманки, але пан радник справді розлютився не на жарт, коли Йоган на його запитання не відповів. Отже Вальтер виступив із своїм бажанням, розповів про жахливий стан фрау Пеле, про зміну Пеле у в'язниці, і попрохав пана міністерського радника прочитати листа та прохання і підтримати його. Пан радник мабуть у цілім своїм житті не мав розумнішого обличчя, як слухавши Йоганове „бажання“. Він трохи зморщив лоба, а далі все ж заснував прохання й лист у кишеню, доброзичливо сказавши: „Гаразд, Йогане, люди науки входять у список амністії“. З тим він упав головою на скручене сувоєм пальто і зразу ж заснув.

Вальтер кілька хвилин постояв, як осяяний, у дверях, — його обличчя зарожевіло від радості. Це ж бо справді більше, ніж він чекав. Це все. Це перемога!

Він навшпиньках вийшов у передню і ще півхвилини прислухався зза дверей. Звідти ж чути було лише рівномірне дихання виснаженої роботою великодушної людини. А подивись він крізь щілину в замку, він побачив би, як його пан радник лежить горілиць із розкритим ротом та голосно хропе, як з кутків його рота тече руда від нікотину слина.

* * *

Тим часом минали тижні, а Вальтер не говорив фрау Пеле про обіцянку пана міністерського радника нічого. Він хотів зробити з цілої справи велику несподіванку і тільки зі все-

знайським виглядом посміхався чи в найзагальніших висловленнях натякав на те, що близька будучина приховує в собі великі зміни.

Та як час все ж минав і все ще нічого не траплялося, то Вальтер ухвалив за першого ж сприятливого випадку нагадати панові міністерському радникові про прохання та дану ним обіцянку, бо з такими перевантаженими роботою людьми часто трапляється, що вони й за найкращого бажання забувають про свої обіцянки. А ніхто ж не зможе заперечити, що пан міністерський радник—один з найбільш переобтяжених працівників у цілому міністерстві.

На щастя, незабаром добра нагода трапилася знову.

Одного дня—хоч він і не був прийомним—до пана міністерського радника знову прийшла та висока, струнка, в траур одягнена дама, що була тут уже два рази. Дама була під дуже густою вуалькою і Вальтер ні разу не міг побачити її обличчя, хоч і мав враження, що бідолашна була дуже молодода. В кабінеті дама тихо плакала, і Йоган чув, що пан міністерський радник заспокоював її. Про що тільки не повинен був дбати його добрий пан міністерський радник! Вальтер чув крізь двері, що розмова точилася про пенсію. Далі двері причинилися, і ключ м'яко повернувся в замку.

Вальтер знав уже з практики, що пан міністерський радник подеколи навіть цілими годинами міг цікавитися долею таких нещасних жінок,—він робив це навіть протягом кількох тижнів і по два рази на тиждень; отже Вальтер спокійно сів у кривонеге чорне шкіряне крісло з оздобленою білими гудзиками шкіряною подушкою на спинці. Це шкіряне крісло завжди чинило на Вальтера свій особливий вплив. Перший момент цього впливу полягав у тім, що Вальтер повільно звішував свою голову вперед і вниз, другий у тім, що на нього одразу нападала дрімота. Третій же і найжахливіший момент полягав у тім, що воно завжди призводило Вальтера до брехні. Бож, власне, коли пан міністерський радник чи хто інший з усмішкою будив його доброзичливим: „Ну, що, Йогане, дрімаємо трошечки?“, то Йоган завжди злякано протестував: „Та ні ж бо, я не дрімаю, я, пробачте, все чую“.

Це були, однак, дрібні слабизни, а Йоган десь читав, що людина—тварина слаба.

Вальтер прокинувся лише тоді, коли двері за його спиною раптом одчинилися і завуальована дама вийшла в передню, трохи зарожевівши під вуалькою. Вальтер підскочив, але встиг побачити тільки її козині, обтягнені ажурними чорними шовковими панчолами ноги, як вони зникали у вихідних дверях.

Вальтерів погляд упав на круглий стінний годинник. Він продрімав напевне добрих півтори години. В кабінеті пан міністерський радник висвистував якусь веселу пісеньку і під її такт скидав одну на одну папки зі справами.

Вальтер знав, що пан міністерський радник у цю хвилину дуже задоволений собою, як завжди, коли йому щастило комусь допомогти.

Тепер, думав собі Вальтер, саме тепер, коли пан міністерський радник однаково вже заглибився в добродійні справи, якраз добра година нагадати йому за його обіцянку. Міркуючи, з якого приводу можна було б ввійти до кабінету, він побачив на своєму столі папку з паперами, принесену іншим канцелярським служкою—для передачі панові радникові. Він узяв папку й постукав.

Пан радник знав уже цей стук і майже співомовкою вигукнув у передню:

„Заходь, старий!“

Вальтерове серце буйно заколотилося від радості. Коли пан міністерський радник казав „Заходь, старий!“—то це значило, що пан радник був у надзвичайно гарному настрої.

Вальтер зайшов у кабінет, де на вікнах було трохи спущено гардини—сонце світило справді дуже міцно—і в повітрі плавали неприглушені парфумерні пахощі. На казенному дивані панувало велике безладдя, перед диваном іще лежала на підлозі невеличка хусточка з чорними кантами.

Пан радник все ще висвистував і перекидав папки. Його очі мали шельмівську усмішку, коли він почав говорити:

„Ну, Йогане, на сьогодні доста! Нічого не підписую, нікого не приймаю, нічого не починаю. Ні секретного, ні спішного, отже—абсолютно нічого. Навіть коли б зайшов до мене його ексцеленція,—скажи, що я пішов у дуже важливій справі“.

І він уже зняв з чотиринової блискучої вішалки почеплене там пальто, зухвало насадив на голову свого м'якого світло-рудого весняного капелюха і рушив до дверей.

Він уже поклав руку на клямку, а Вальтер усе ще не знаходив у собі голосу. Він тільки стояв, як соляний стовп.

Пан радник уже відчинив двері, але раптом хапнувся за лоба і вернувся до кабінету. Він чогось шукав на писемному столі, алеж знайшов його на дивані—свій срібний портсигар. Коли він припалював цигарку, його очі були повні щастя і сміялися ще й далі, коли він гасив сірника.

— Коли б пан міністерський радник не розгнівався...—почав, нарешті зібравши свою мужність, Вальтер.

— Ну, в чім справа, Йогане?—запитав повернувшись пан міністерський радник.

— Нещодавно,—зважився вже тепер Йоган,—пан міністерський радник були ласкаві прообіцяти вставити Франца Пеле в той список.

— У що?—запитав здивований пан міністерський радник.

— У список амністії, прошу пана.

Пан радник зморщив лоба.

— Коли я тобі щось подібне обіцяв, Йогане?

— Тоді вранці, прошу пана, як я подав прохання й листа. Пан міністерський радник дзвінко засміявся.

— Тоді вранці? Тоді я міг тобі пообіцяти й таке, що на зелені свята повинчаю тебе!

І покинув Йогана самого.

Вальтер стояв у завішеному килимами кабінеті паца міністерського радника, прислухався до його легкої ходи вздовж коридору, а далі у нього так закрутилася голова і так стиснулося в шлункові, що коли б він не вхопився за заставлену папками справ полицку, він би напевне упав.

Протягом кількох тижнів фрау Пеле ніколи не заставляла Вальтера вдома. Фрау Вальтер скаржилася, що її чоловік цілком змінився. „Одного разу він повернувся додому з міністерства стурбований і блідий. Відтоді він не їсть і не п'є, та ні слова від нього й не почуєш“.

Фрау Пеле могла думати тільки одне — що Вальтер соромився перед нею. І він мав підставу до цього. З його давніх пророкувань нічого не вийшло, а минув уже цілий місяць, як вона одержала від Пеле того листа.

До цього долучилося ще те, що Ковач прочитав їй з забороненої газети, які ганебні вчинки практикував у своєму пануванні християнсько-національний уряд. Той уряд, що Вальтер завжди так вихваляв. Ця заборонена газета справила на фрау Пеле глибоке враження, і вона після своїх останніх невдалих одвідин ухвалила більше до Вальтерів не ходити.

Коли через деякий час вона знову одержала листа від Пеле і зрозуміла в ньому ще менше, ніж у першому, то зразу ж понесла його до Ковача.

Ковач кілька разів переглянув його і прочитав іще раз уголос.

В листі було написано:

„Дуже дякую тобі за книгу про розкопини. Вона якраз придалася мені в моїх астрономічних студіях. На мою думку, знаходжувані в землі уламки — це, власне, кинуті в землю тіні історії людства. На думку вчених, більшість цих уламків потрапили під землю завдяки геологічним і вулканічним з'явищам. Але вір мені, що це тільки частина правди! Де ж бо соціальні вибухи, що так само наробили в історії безліч різних уламків? Адже землетрус тільки тоді в стані знищити в корінь якусь країну чи державу, коли прогнили економічні підвалини цієї держави, бо в протилежному разі на місці уламків вирости б нові будівлі. Рим зруйнувався, згорів і залишився таким, що не знайшлося ніякої соціальної сили на нове будівництво, бож уся його збудована на рабстві си-

стема—і ти повинна, моя люба Терко, зрозуміти це в першу чергу — цілком вистигла на те, щоб провалитися крізь землю“.

Друга частина, яку Ковач читав іще й іще раз, говорила про астрономічні книжки.

„Прислані в останній раз астрономічні книжки в повній мірі ствердили мої припущення. Відносно Марса маємо випадок найяскравішого судового вбивства! В чім справа? Ніскільки не в меншому, як у тім, що на Марсі вже кілька років існує новий суспільний лад, а наші астрономи приховують це. Замість цього вони, отже, брешуть і наказують своїм письменникам,—здатним вчитати зі своїх каламарів різні найфантастичніші речі,—писати про Марс, що там живуть всілякі страховища. З якої причини —ясно! Лакуза з одного погляду свого пана розуміє, що мусить робити. Вчений же лакуза не потребує й погляду! Вчений лакуза думає замість свого пана і моргає своїм власним оком! Поширювані чутки про систему харчування пілюлями служать тільки меті скомпрометувати тамтешні суспільні установи, особливо перед мадьярами, що, як відомо, дуже люблять свій шлунок. Далі, люди мають лише одну голову і, не зважаючи на те, вони далеко розумніші, ніж ... (Наступні речення цензура в'язниці густо закреслила червоним чорнилом). Брехня також, що жінки мають дзьоби й вуса, носять окуляри й панують над чоловіками. Окулярів там, моя люба Терко, взагалі нема, щось подібне є тільки у нас, на Марсі ж кожний бачить усе в такій величині, яким воно є в дійсності! Так само наклеп і те, що там живуть машинні люди. Не вір і цьому. Все це —павутиння письменницького мозку! Це повинні взяти до відома людиці, що видають себе за вчених і письменників, а насправжки являють собою лише невеличкий, потоплений у мастилі гвинтик (далі одне слово закреслено) механізму!“

Ковач прів, боровся з листом, але нізачо в світі не схотів би визнати, що його змісту не розуміє. І він чи не тричі повторив, що хоч лист і незвичний, бо написаний образною мовою, проте він, Ковач, добре розуміє, що хотів сказати Пеле.

Та фрау Пеле бачила, що в дійсності й Ковач розумів не все, а тільки казав так, щоб не соромитись. Та й звідки ж було йому все розуміти? Фрау Ковач ніколи не знаходила в його кишнях не то що трьох, а навіть і одним-одною бібліотечною картки. І Ковач і уяви не мав про ті книги, з яких Пеле уже давно списував нотатками товсті зошити.

Вальтер повільно одужував од удару. Пан міністерський радник, міркував Вальтер, людина непередбачених вчинків. Він обіцяє, потім забуває, а завтра може ж забуде, що забув

свою обіцянку, і додержить її. І подруге: хіба ж Вальтер не читав в одній книзі, що довготривалою покірливістю й мовчазним чеканням можна досягти геть чисто всього? Отже, нічого ще не втрачено. Так же було і з дозволом на побачення. Спочатку він казав „ні“, а далі все ж видав його.

Те, що фрау Пеле сердилася на Вальтера, ще більше підбивало його триматися свого попереднього задуму та вичікувати сприятливої нагоди, щоб іще раз в обережній формі підсунути справу панові міністерському радникові.

Бож тепер справа Пеле—тим більше, що Ковачі, як видно, знову потягли фрау Пеле до себе—стала для нього іспитом. Та й не тільки для нього, а й для тих ідеалів, в які він вірив.

І раптом добра нагода трапилася ще раз.

Треба знати, що хоч пан міністерський радник у тих статтях, які писав до газети, завжди дуже енергійно виступав проти євреїв, проте в дійсності він міг розрізняти національних євреїв від інтернаціональних, тобто, як він казав, конструктивних євреїв від марксистсько-деструктивних. Одного разу пан міністерський радник сказав навіть Йоганові, що по секрету можна б визнати, що конструктивні, національні євреї для країни потрібні, бо без них вона поділила б долю Іспанії.

Отже, Йоган вважав за річ цілком зрозумілу, що пан міністерський радник в той же самий час, як писав у газетах великі статті проти євреїв, вельми охоче приймав у себе в міністерстві конструктивних, себто національних євреїв.

Таких конструктивних євреїв можна було, звичайно, ще здалеку одрізнити від деструктивних. Конструктивні євреї, всі були, власне, людьми з гарними манерами. Вони були якось аристократично стримані, просто, але добре одягнені, завжди потрошку, але без зухвалості, посміхалися, вельми ввічливо віталися з Йоганом і звичайно були трохи гладкуваті та з рожевою барвою на обличчі. Крім того, вони ніколи не кричали, у них ніколи не смерділи ноги, дуже часто було навіть тяжко одрізнити їх од справжнього панства. І вони завжди дарували йому кругленьку суму, щонайменше п'ять пенге.

Одним словом, Йоган добре знав різницю між євреями й євреями. І саме тому його ніскільки не здивувало, коли біля другої години якийсь приблизно сорока років єврейський пан ввійшов у передню і попросив Йогана передати панові міністерському радникові подану візитну картку, що Вальтер негайно ж і зробив. Пан міністерський радник особисто вийшов назустріч єврейському панові, та й взагалі християнський і єврейський пани привіталися дуже приязно, після чого замкнулися на ключ. Вальтер знову сів до свого писемного столу, щоб і далі різати своїм оправленим у дерево складаним ножиком сухий хліб, який він охоче їв із сіллю

та стертим на порох червоним перцем. Він так звик до солі й перцю, що без них не мав апетиту в обід. Деякий час у кабінеті було все тихо, але хвилин через десять Вальтерову увагу притягла суперечка роздратованих голосів. Пан міністерський радник бив кулаком по столі і безперестанку повторював, що він „за таких обставин передасть підряд комусь іншому...“, що це „занадто мало...“ і ще раз „занадто мало...“ і що також і він „має зобов'язання“, і що інакше справа „стала б безпредметною...“ Далі Вальтер почув, що мова йде про нову церкву в якійсь в'язниці, про якісь проценти та про те, що єврейський пан, однаково ж враховує ці проценти в загальну суму... Тепер Йоган уже міг збагнути зміст розмови: отже, справа була в тім, що пан міністерський радник боровся з підрядником євреєм, бажаючи на кілька процентів знизити кошти будівництва. Він боровся за те, щоб єврей, дешевше збудував церкву. Бідолашний, добрячий пан міністерський радник! Про що тільки не доводилося йому турбуватися! Згодом Вальтер почув голос єврея: „Гаразд, пане міністерський раднику, хай буде тридцять тисяч, це моє останнє слово“. Пан міністерський радник пристав на це. Ну, подумав собі Йоган, це вже вони погодилися. Отже панові міністерському радникові пощастило врятувати для держави тридцять тисяч пенге. І хоч це коштує тяжкої боротьби і раніше чи пізніше бідолашний пан міністерський радник загине в цій вічній боротьбі за загальне добро, проте добрий чесний пан міністерський радник не один раз казав: „Йогане, Йогане, життя — велика боротьба. Краще для тебе, що ти так мало розумієш у тім, що навколо тебе робиться“.

Найважливішим було те, що після закінчення переговорів пан міністерський радник і гарно вдягнений єврейський пан попрощалися дуже приязно і в чудовому настрої. Єврейський пан показав усі свої конструктивні властивості, приязно й кмітливо посміхнувся Йоганові, а коли Йоган подав йому його елегантне, але просте темносіре пальто, він сунув у Йоганову руку десятипенгову кредитку.

Йоган був задоволений сьогодняшнім днем. Ах, не з тих десятих пенге, — особливо втішало його серце те, що добрий мадьярський єврей і добрий мадьярський християнин прийшли до згоди. Однак, іще більше зрадів він, коли з кабінету пана радника почув висвистування тої ж веселої пісеньки, яку пан міністерський радник висвистував після відвідання стрункої, одягненої в траур дами.

І як тоді, так і тепер пан міністерський радник в такт пісні перекидав папки зі справами.

— Тепер, або ж ніколи, — подумав Йоган. На столі лежав якраз оберемок секретних справ, він взяв його під руку і постукав.

На цей стук пан міністерський радник—як завжди, коли мав гарний настрій—майже співомовкою вигукнув:

— Заходь, старий!

Та пан міністерський радник не став чекати, щоб Йоган подав йому секретні справи. Він зняв своє пальто з вішалки і зухвало насунув капелюх на голову.

— Ну, Йогане, на сьогодні доста! Нічого не починатиму, нікого не прийматиму, ні про що не дбатиму! Коли б сам його ексцеленція послав по мене, скажи, що я пішов у спішній справі.

І він поклав уже руку на клямку дверей, але далі вхопився за лоба, вернувся до столу, витяг з портсигару дві цигарки і поклав їх на одну з товстих папок.

— От, Йогане, цю справу ти принесеш після служби на моє помешкання. Цих дві цигарки я поклав для того, щоб з тобою не сталося так, як минулого разу. З усіх справ це мабуть найзабавніша, і сьогодні ввечері у мене будуть такі пани, що беруть справи в руки тільки ради забавки.

З тим пан радник рушив з кабінету, перше ніж Вальтер зважився сказати хоч слово.

А Вальтер якраз тепер знайшов слова, відповідні тому, що хотів сказати. Але вже було надто пізно. Піт слабизни виступив між посивілим волоссям на Вальтерових висках. А коли він знімав дві цигарки з тої папки, руки його затремтіли як од електрики. Він надів окуляри, щоб краще прочитати напис на папці—бож минулого разу він справді сплутав дві папки,—і його за останні тижні хворобливо посіріле обличчя раптом зарожевіло від хвилювання. На папці стояв напис: „Рапорт дирекції Васської в'язниці в справі засудженого комуніста Франца Пеле“.

Йоган двічі прочитав цей напис, ледве не кричачи від радості. Він знав, він почував це: пан міністерський радник не покидав його в біді! Бач, він потайки добув собі справу Пеле, бач—прохання й лист, що Йоган йому подав, таки вчинили свій вплив! Добра, гарна, справедлива людина! Бач, він ввесь час живе тільки для інших, для загального добра. Щойно витримав тяжку боротьбу за церкву в в'язниці і, замість відпочити, ще й бере на помешкання справу Пеле, буде до пізньої ночі над нею міркувати та ще й з іншими панами радитись. Да, він уже знає її! Саме це—вже половина перемоги!

Йоган ледве міг дочекатись кінця службового часу. Віднісши справу в призначене місце, він не пішов одразу ж додому, а рушив великим обходом вздовж берегу Дунаю, в найдрібніших деталях змальовуючи собі наступне звільнення Пеле. А як він не міг скоро упоратися з цим, то погуляв іще якийсь час і тільки коли точно обміркував усе вже двічі, тільки тоді попростував додому.

Коли Вальтер рано-вранці зайшов до кабінету пана міністерського радника прибирати, він знайшов на столі грубезний оберемок справ. Якесь дивне почуття підштовхнуло Вальтера взяти цей оберемок у руки. Перев'язаний посередині шпагатом, він складався з купи надрукованих синім друком паперів із зім'ятими кантами, а на обкладинці було повно чотирикутних штемпелів, великих чорних номерів, червоних реєстраційних знаків та косо написаних резолюцій. А над усім тим стояло:

„Різдвяна амністія“.

Папка затремтіла в Вальтерових руках. Він добре знав взагалі справи, знав їх краще, як людей. Такі настільки зім'яті, повні різних додатків, заштемпельовані та вкриті резолюціями справи свідчили, що вони вже відбули всі процедури і що десь у них в середині лежить уже й постанова чи проект цієї постанови.

Його пучки вже лягли на шпагат, але враз він поклав справу на стіл. Ні! Цього він не зробить. Він вже 33 роки служить державі і ні разу чогось подібного не робив. Йому давали за це багато—грошей і ще там чого,—але він ніколи не згоджувався.

Він усе зробив би для Пеле, але саме цього він не зможе зробити.

Він відчув величезне полегшення, коли замкнув за собою двері.

Йому було радісно, що він переборов спокусу. Пан міністерський радник однаково перекаже йому постанову, чи буде вона гарна, чи погана. Однак останнє—річ абсолютно неможлива. Коли б справа була погана, пан радник не сміявся б так сердечно, як оце недавно.

Нарешті десь коло другої години прийшов і пан міністерський радник. Саме вчасно, бо пан державний секретар вже вдруге посилав по нього. Пан міністерський радник кинув своє пальто на диван, покликав Йогана, дав йому в руки купу справ, серед них також і товсту справу амністії, і наказав іти за собою. І вони крученим коридором хутко пішли до кабінету пана державного секретаря.

Хоч Йогана душив кашель, і він ледве встигав іти за паном міністерським радником, проте він стиснув горло і не випустив ні звуку. Замість того він непомітно переклав справу з амністією зісподу нагору.

У великій кімнаті перед дверима до державного секретаря вже чекав стурбований секретар пана державного секретаря, високий рожево-блідий урядовий чиновник із соколиним носом. Він голосно привітав пана міністерського радника і, зморщивши лоба, ще додав: „Пан державний секретар чекає на вас уже півгодини“.

Пан міністерський радник щось нервово відповів, вихопив у Йогана справу, при чім справа з амністією знову потрапила під спід, і вступив у кабінет пана державного секретаря.

Йоган тремтів од слабизни. Він думав, що це йому сталося від швидкої ходи, насправді ж він ослаб так од хвилювання. Йому було також прикро, що справа з амністією знову потрапила під спід.

Минуло добрих півтори години, і нарешті двері одчинилися. Пан радник незвично нервовим голосом гукнув Йогана і кинув йому в руки одну справу, відносно якої Йоган одразу ж здогадався, що це могла бути тільки справа з амністією.

„В експедицію!“—скомандував пан радник і знову пішов у кабінет пана державного секретаря.

Серце у Вальтера колотилося так буйно, що він кілька секунд од хвилювання не міг навіть ворухнутися. Далі він тим швидше побіг до експедиції. Та коли ж писар розіклав окремі справи перед собою, Вальтер з величезним здивуванням побачив, що справа Пеле залишилася у пана державного секретаря.

Ах, Вальтер добре знав пана державного секретаря, цю сувору суху людину! Він добре знав, що це значить, коли якась справа починає мандрувати від столу до столу, з полочки на полочку, з реєстрації в реєстрацію. Запорошена, подрана, пожовкла, вона збирає на собі печатки, підписи, проекти резолюцій, номери, літери, вона набрякає, як та худобина, що переїлася, і далі непомітно осідає десь на полицю, де вже лишається лежати вічно...

* * *

Вальтер занедужав нервовою лихоманкою. Звістка про тяжке захворювання Вальтера вчинила глибоке враження на фрау Пеле. Але вона не могла зважитись одвідати його.

Газети вже відкрито писали про готовану амністію. Та Ковач кожного разу, як вона починала говорити про це, завжди ґрунтовно знищував її сподіванки на можливе диво. „Ці кати не мають і крихти милосердя до нас“, казав Ковач. Пізніше, коли вона ще раз одержала листа від Пеле, звідки ясно стало, що становище Пеле значно поліпшало, між ними відносно цього сталася суперечка. „Боюсь, що становище нещасного Франца значно гірше, ніж було будьколи“,—сказав Ковач після цього листа.

Фрау Пеле не розуміла, як то людина може бути такою упередженою. Бож навіть сліпий міг би побачити з листа, що стан Пеле значно покращав. Треба було тільки без упередження прочитати цього листа, де було написано:

„Моя люба, єдина Терко! Посамперед повідомляю тебе

про велику зміну, що сталася в моїй справі. А саме, мене звільнено від дворазового на місяць темного карцеру,—вони здогадалися, що поночі я можу працювати з далеко більшим успіхом. Мало того, мене зараз просто засипають ознаками уважності. Особливо від того випадку кілька день тому, коли я загрозив директорові в'язниці, що внесу його прізвище в складуваний мною список співучасників судового вбивства Марса. Мене перевели в світлу кімнату, тут так само є грати на вікні, але сонце світить цілий день. Стіни до височини людини пофарбовано білою олійною фарбою. Ліжко теж краще, з дротяним матрацом, дали також чисту ліжкову білизну. Само собою розуміється, до того, щоб я мав повну лабораторію, ще далеко. Досі я маю тільки саморобний телескоп, який мені пощастило змонтувати на підставку проти вікна. І хоч мій телескоп не дуже досконалий, все ж я вже міг його добре використовувати. Проте боротьба точиться далі. Він хитра людина, але я бачу його тактику наскрізь. Моїх замовлень він не пересилає куди треба, а завжди через якогось блондина, кому він, як мені здається, таємно доручив стежити за мною, переказує мені, що замовлення він відіслав, алеж закордонна фірма ще й досі не дала ніякої відповіді. Немов би він кожну дрібницю мусить діставати зза кордону!

Фрау Пеле тепер всебічно визнавала Вальтерові рацію, бо тепер уже було цілком ясно, що з Ковача говорили лише зненависть та безсилля. Фрау Пеле ухвалила зразу ж сказати це Вальтерові, ледве він одужає.

* * *

Вальтер одужував дуже повільно. Його тіло було як тісто без дріжджів. Та й навіщо було Вальтерові квапитись одужувати? Щоб дивитись на перемогу ворога? Адже ясно, що ні він сам, ні ідея, що його вигривала, не витримала іспиту. Ще не було ясно, де була хиба, чи в ньому особисто, чи може ще більше в ідеї,—одне тільки було твердо встановлено, і саме, що холодні, розраховані, цинічні, сповнені зненависті пророкування Ковачів справджувалися.

Вони справджувалися, і якраз тому,—чого ради кидати Вальтерові ліжко? Чого ради це с'як-так терпиме становище, забезпечене йому суворим приписом лікаря, вимінювати на зовсім нестерпуче, коли він знову муситиме зустрічатися з людьми? То краще вже йому тут, у цій затіненій, заглушеній тиші чотирьох стін розібратися, що—власне—навколо нього робиться...

І може Вальтер уже ніколи не встав би з ліжка, коли б одного післяполудня не прийшла до нього з пляшкою коньяку й привітанням покоївка пана міністерського радника.

Коли сувора заборона мала силу для кожного іншого смертного, то Йоганові дозволено було зачисаному та сидячи в ліжку, прийняти коньяк і привітання особисто.

І ледве Вальтер довідався, що пан радник разом з родиною через кілька днів виїздить на різдвяні свята на освяту урядового замку і що йому було б дуже приємно, коли б „пан Йоган“—так сказала покоївка—видужав іще до від'їзду пана міністерського радника, відтоді Вальтер втратив у ліжку будьякий спокій. Службові обов'язки (а їм, мабуть, підпоміг і чудовий коньяк із багатьма зірочками) знову збудили Вальтера до життя. Через тиждень він увійшов у кабінет і хоч не застав там пана міністерського радника, зате на писемному столі пана міністерського радника знайшов набряклу знайому справу—він з першого ж погляду переконався, що це була справа амністії Франца Пеле. І він не зміг тепер утриматись, він тремтячою рукою зняв з неї шпагат. Зі справи на стіл випав тонкий як плівочка білий папірець із написом: „Висновок лікарської експертизи в справі засудженого комуніста Франца Пеле“. Не звернувши уваги на цей папірець, Вальтер почав шукати в справі звичайно писану червоним чорнилом постанову і знайшов її в горішньому кутку одного паперу,—чотири косо написаних рядки.

Кімнату навколо Вальтера заливало чимраз яскравішим світлом, як на сцені, де низочки ламп запалюються одна по одній.

Його жилкувате бліде обличчя зарожевіло, губи в куточках затремтіли, очі вкрилися вогкістю.

Він витримав іспит. Але не тільки він один—усі.

Він переміг. Переміг ворога, переміг Ковача, переміг усіх безбожних, цинічних, у порох кинутих Ковачів.

* * *

В вестибюлі голубино-сірого будинку світили гасові лампи. Був чудовий, яскраво-зоряний вечір. Хто дивився крізь віконні шибки, міг побачити, що саме небо оздобилося різдвяними шатами.

Тут і там за вікнами почали вже підпалюватися свічки на ялинках. Зворушлива тиша ширилася в будинкові.

Та були й запеклі люди, з чиїх вікон світила лише сліпа темрява.

Але й за темними, як і за освітленими вікнами, всі розмовляли про Пеле та чекали його приходу. Як ті, що вірили звістці, так і ті, що до останньої хвилини мали сумніви.

В першу чергу чекала на свого чоловіка фрау Пеле.

Фрау Пеле стояла в невеличкій кімнаті—свіжоспечений великий хатній хліб сповнював своїм смачним запахом ціле помешкання—витягши з шафи обшите галуном вовняне

вбрання, що вже давно вийшло з моди. Це вбрання Пеле купив їй на перші роковини їхнього шлюбу, і дуже любив, коли вона вдягалася в нього.

Через кілька років вона знову стояла перед дзеркалом та крутила своє важке чорне волосся в вузол на голові,—ця зачіска була на ній, коли вона вперше познайомилася з Пеле. Побачивши себе напівголою, вона трошки почервоніла. Далі її погляд спинився на невеличкій книжній полиці, що стояла в кутку біля ліжка Пеле, повна товстих книжок, куплених Вальтером учора в подарунок Пеле. В очах фрау Пеле збігалися сльози, коли вона думала про Вальтера, про цю щиро-серду, просту стару людину. Тепер уже сліпота спала з її очей, тепер вона вже бачила, на чийм боці була правда. Бачила, що Вальтер не базікало, що слова Вальтера зовсім не побожна дурість чи шкідливе задурювання, як це протягом кількох років говорили їй Ковачі.

Далі всі її думки знову потягло до Пеле. Від кожного найменшого шуму вона здригалася, від будьчєї ходи в дворі серце її колотилося чимраз дужче.

Вона чекала на Пеле.

Але не тільки вона чекала на Пеле. Палітурник Жольт теж цілий день згадував про поворот Пеле. І як до пізнього вечора він даремно очікував повідомлення фрау Ціракі про прибуття Пеле, то біля дев'ятої години зважився піти додому. Бо тепер він уже був певний того, що Пеле не пустять додому і що звістка про його звільнення була фальшивою.

Ледве, однак, він вступив у вестибюль, як безпосередньо зіткнувся з якоюсь людиною, що в одній руці несла два важких пакунки книг, а в другій відкриту польову прозору трубу. Сивоволоса згорблена людина була в широкому капелюсі і саме спинилася відпочити, коли Жольт наскочив на неї. В сірому схудлому обличчі, де над гострими вилицями з розтріпаних повік світилися випнуті очі, Жольт тільки з напругою впізнав знайомі риси колись ставного, огрядного Пеле.

Жольт тремтячи вхопився за ґратки сходів, і його першою думкою було тікати, поки не пізно. Але Пеле забалакав до нього як здивована дитина:

— Диви, та це ж Жольт, палітурник!—Його голос бринів приязно, він навіть простяг Жольтові руку.

Жольт майже без тями подав руку Пеле. Чи ж можлива це річ, щоб Пеле, кого він виказав поліції, простягав йому руку? Та стиснувши Жольтові руку, Пеле зразу ж попрощався і пішов по сходах вгору додому.

Жольт стояв у вестибюлі, ніби прирісши до землі. Його очі сповнилися сліз. В різдвяний вечір, в вечір любові й пробащення, Пеле подарував йому його провину... І Жольт, цинік і егоїст, зворушено глядів на постать Пеле, що йшов сходами вгору.

А Пеле вже йшов верандою, рівномірно важко ступаючи, зігнувшись вперед та ледве дихаючи від великого вантажу. Перед дверима кравця Вейса він спинився перепочити. Положивши книги на кам'яну підлогу веранди, він взяв обома руками трубу і звів її проти неба. На небі блискуче ясно сяяв Марс. Пеле дивився на зірку як зачарований.

Кравець Вейс, що в загальнопоширеному різдвяному настрої почував себе надзвичайно кепсько і щойно надавав ляпасів своєму старшому синові, щоб той не підмовляв молодших вимагати у матері різдвяних подарунків, зразу ж помітив Пеле і вискочив у своїй жилетці на веранду. Побачивши, що Пеле розглядає зорі, почасти здивований, почасти зацікавлений,—мовчки став біля нього. Довго він не зважувався забалакати до Пеле, тільки пригадував колишнього Пеле та доглядався до цієї підупалої людини. Пеле відвів трубу від очей і накреслив щось олівцем на вкритому безліччю крапок папері.

— Ах, пан Вейс?—сказав Пеле розсіяно, немов би вони зустрічалися востаннє тільки вчора.—Ну, як з ремеслом?—І тим часом уже підняв обидва свої пакунки з підлоги.

— Ах, пане Пеле, так це правда?—запитав пан Вейс, удаючи, ніби тільки зараз помітив Пеле.—Безробіття, пане Пеле, особливо у нас, єврейських дрібних ремісників. Та ви ж напевне знаєте краще за мене, що робиться в цій нещасливій країні...

— Знаю, пане Вейс,—відповів співчутливо усміхаючись Пеле.—Знаю занадто добре! Того ради мене й звільнено! Звичайно, проти волі, пане Вейс! Ви можете мені вірити, саме проти волі!—І він голосно засміявся.

— Ви цьому вірите, вибачте?—по-дитячому здивувавшись запитав кравець.

— Я знаю це, пане Вейс,—відповів голосом нетерплячості до будьякого заперечення Пеле і, важко волочачи ноги, рушив далі.

Кравець зворушено дивився йому вслід. Він думав про те, що Пеле і його жінка кілька років не бачились, і тепер у них напевне буде велика радість. Гарна все ж таки річ, це різдво. І амністія.

Фрау Пеле вже здалека впізнала ходу свого чоловіка і чекала тут на нього в темносиньому, обшитому галуном убранні, з чорним, густим, зав'язаним у вузол волоссям, як тоді, коли Пеле знайомився з нею. Коли Пеле ввійшов у кухню, вона голосно скрикнула й кинулася на груди своєму чоловікові.

Пеле впустив пакунки книг додолу і міцно пригорнув жінку до себе, труби, однак, з рук не випустивши.

Кілька хвилин вони не могли сказати одне одному ні слова. Пеле уважно оглядав жінку в синьому, обшитому галуном убранні, з її чорним, зав'язаним у вузол волоссям. Чистота, смачні пахощі гарячого хліба були для нього ніби велика

купіль очищення. Його очі проясніли, і він відчув велике полегшення, немов би все інше, що не належало до цього лютого оточення, випарувало з його голови.

Ковачів, що зразу ж прийшли, Пеле зустрів з ясною радістю. Ковач і Пеле довго стискували одне одному руки, причім Ковач ні на одну мить не зводив очей з Пеле.

Ковач до останньої хвилини вважав амністію Пеле за річ неймовірну. Тепер же він міг тільки радіти, тим більше, що його прикрі побоювання, як видно, були необгрунтовані, бо Пеле, хоч і жахливо змінившись тілом, все ще був старим, вірним і вартим довір'я другом.

Протягом усієї вечері вони говорили про різні речі, не згадували тільки про в'язницю, а все про старих спільних знайомих та про буденні справи. Коли черга дійшла до вина,—бо фрау Пеле подбала й про це—Пеле помітив книжну полицю з подарованими Вальтером книжками,—адже пляшка з вином стояла на ній. Ледве побачивши товсті книги, він зразу ж покинув їсти, підійшов до полиці, зняв з неї купу книг і поклав на столі перед собою. Це все були книжки з астрономії та археології.

— Ах, я знаю це!—раптом змінившись у голосі сказав Пеле, розгортаючи одну книгу та показуючи чорною фарбою надруковану карту зоряного неба.—Цей шановний пан просто не намалював Марса на небі!

Він витяг з кишені червоний олівець і поставив посередині карти велику крапку.—Ось,—закінчив Пеле.

У Ковачів ворухнулося болізно прикре почуття. Ковач спробував звернути розмову на щось інше і запитав Пеле про амністію.

Пеле ще на хвилинку заглибився в розглядання якогось малюнка, далі поглянув на Ковача і голосно засміявся.

— Вони мусили мене випустити, мій друже! Вони були у мене в руці. Вони думали, що коли випустять мене, то зможуть упоратися зі мною! Але вони помиляються!

Очі Пеле палали. Він ударив кулаком по столі:

— Протягом трьох тижнів я встановлю сполучення між Марсом і Землею!

І Пеле іронічно, переможно й загрозливо засміявся.

Фрау Пеле була в цю хвилину якраз у кухні і, почувши цей незвичайний сміх, підвела голову. Але коли Ковачі незабаром пішли, вона заспокоїлася. Вони можуть тільки підцьковувати, підбурювати, подумала фрау Пеле, побачивши згодом гірко скривлене обличчя Пеле. Це й краще, що вони пішли собі.

Ковачі були білі, як крейда. Коли вони виходили на веранду, Ковач півголосом сказав собі:

— За це ви ще заплатите!

Фрау Пеле, почувши крізь відчинені кухонні двері слова

Ковача, не зрозуміла цих слів і ще більше розсердилася на Ковачів.

Фрау Ковач плакала. Але й Ковача теж душили сльози.

У вікнах горіли ялинки, і цікаві голови зі здивованням поглядали на освітлені вікна подружжя Пеле.

Рука Ковача стиснулася в кулак. Він на хвилинку спинився в кухонних дверях свого помешкання і повторив з огнем зневаги в очах:

— Ви заплатите за це в сто разів!

Було вже близько півночі. В вікнах погасли свічки любові, темрява вкрила також і помешкання Пеле.

Пеле вкладалися спати. Після трьох років вони вперше лежали вкупі. І Пеле говорив своїй жінці дивовижні речі, яких фрау Пеле не розуміла, та в цю хвилину й розуміти не хотіла. Вона тільки всотувала в себе давно вже не чувану музику його голосу. Її серце було повне поваги й вдячності до Вальтера, що тепер напевне з проясненим обличчям стоїть на колінях у церкві та молиться богові за доброго пана міністерського радника та за зовні суворого, але справедливого пана державного секретаря і за всіх тих, про кого Вальтер так часто оповідав їй.

Фрау Пеле поклала голову на груди свого чоловікові і почала обмацувати свого улюбленого, чию відсутність вона протягом стількох років так гірко відчувала. Але коли вона торкнулася схудлого, скаліченого катуванням і тортурами тіла, її раптом пронизало жахливе почуття. Вона лежала поруч вкритого шрами скелета і вона враз прислухалася до божевільних слів свого чоловіка.

Вона підскочила, стала на коліна перед ним, трусила його, кидалася на його груди, щоб якось припинити цю жахливу мову божевілья.

Проте Пеле з жаром і огнем в очах говорив далі, морщив лоба, іронічно сміявся, нерухомо дивився перед себе і хрипким од хвилювання голосом оповідав про епохальне значення свого відкриття.

Тільки тепер зрозуміла фрау Пеле, що сталося. З огнем зневаги в очах та з розпущеним волоссям вона схилилася на коліна над своїм чоловіком, тримаючи його в своїх руках як мертвого. Вона думала про Вальтера, про „доброго“ пана міністерського радника, про „справедливого“ пана державного секретаря та про „милосердного“ управителя держави і повторювала слова Ковача, тільки тепер зрозумівши їхнє значення:

— В сто разів ви ще заплатите за це!

З німецької переклав Євген Касяненко.